

प्रकाशक : संयोजक 'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास'

श्रीसमर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड यांच्या वतीने.

(या पुस्तकातील दासबोध समासांचा सारांश श्रीसमर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड या संस्थेने प्रकाशित केलेल्या प्रा. के. वि. वेलसरे यांनी संपादन केलेल्या आवृत्तीतून घेण्यात आला आहे. ही अनुमति दिल्याबद्दल उभयतांचे ऋणी आहोत.)

अनुक्रमणिका

- सांप्रदायिक मंगलाचरण
- अभ्यासक्रमातील समासांचा सारांश, समास आणि त्यावरील प्रश्नपत्रिका.

स्वाध्याय क्रमांक	दशक - समासांचा क्रमांक	समासांची नावे	एकूण ओवी संख्या	महिना	पृष्ठांक
१	१८-४	'देहदुर्लभनिरूपण'	४०	जानेवारी	१ ते ३
२	३-२, ३-३, ३-४, ३-५	'स्वगुण परीक्षा'	२२३	फेब्रुवारी	४ ते १२
३	२-१, २-१०	'मुखलक्षण' 'पदतमूर्खलक्षण'	११५	मार्च	१३ ते १७
४	२-५, २-६, २-७	'रजोगुण तमोगुण सत्त्वगुण'	१७१	एप्रिल	१८ ते २५
५	२-८, २-९	सद्धिद्या निरूपण, विरक्तक्षण	७५	मे	२६ ते ६०
६	११-१०, १५-२	निःस्पृहवर्तणुक, निःस्पृहव्याप	५५	जून	३१ ते ३३
७	३-६, ३-७, ३-८	त्रिविधताप	१७२	जुलै	३४ ते ४१
८	४-४, ४-५, ४-६	पादसेवन अर्चन आणि वंदनभक्ती	८४	ऑगस्ट	४२ ते ४६
९	८-६	दुश्चित निरूपण	५४	सप्टेंबर	४७ ते ५०
१०	११-५, १९-९	राजकारण निरूपण	५८	सप्टेंबर	५१ ते ५३
११	१८-७, १८-८	जनस्वभाव निरूपण, अंतर्देव निरूपण	४५	ऑक्टोबर	५४ ते ५५
१२	९-४	जाणपणनिरूपण	४४	नोव्हेंबर	५६ ते ५८
एकूण २६ समास			एकूण ओव्या ११३६		

- दैनंदिन दासबोध वाचल्यानंतर म्हणावयाच्या ओव्या प्रार्थना प. ५९
- समासातील अवघड शब्दांचे अर्थ ६० ते ६२

अभ्यासार्थीसाठी सूचना

- १) ज्यांनी दासबोध प्रवेश हा अभ्यासक्रम पूर्ण केला आहे त्यांनी या पाठ्यपुस्तकातील स्वाध्याय आपल्या पूर्वीच्याच समीक्षकांकडे पाठवावेत. २) कोणत्या महिन्यात कोणते स्वाध्याय सोडवावयाचे ते वरील तक्त्यात पहावे. अभ्यासार्थीसाठी महत्त्वाच्या व्यावहारिक सूचना मलपृष्ठावर दिल्या आहेत त्या बारकाईने वाचून त्यांचे पालन करावे. ४) सज्जनगड मासिकातून मार्गदर्शन लेख येतात, ते वाचावे.

मासिकाची वार्षिक वर्गणी १०० रु. (कायम ग्राहक वर्गणी १००० रु.) आहे.

वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता : व्यवस्थापक "सज्जनगड" मासिक,

समर्थ सदन, १७९ सोमवार पेठ, सातारा - ४१५ ००२

मुद्रक :	प्रथमावृत्ती :	डिसेंबर १९८२
मा. वि. दाले	पुनर्मुद्रण १५ वे :	नोव्हेंबर २००२
गणेश प्रिंटर्स,	पुनर्मुद्रण १७ वे :	ऑगस्ट २००६
६९३ बुधवार पेठ, पुणे २.		

प्रकाशक : श्री. व. सौ. केंदूरकर
संचालक, पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास
समर्थ हौसिंग सोसायटी, धन्वंतरी सभागृहामागे,
एरंडवणे, पुणे ४११ ००४. फोन नं. - २५४५४३०७

मूल्य सहा रुपये
(ट. ख. सह सात रुपये)

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

श्रीदासबोध

साम्प्रदायिक मंगलाचरण

गणेशः शारदा चैव सद्गुरुः सज्जनस्तथा । आराध्यदैवतं गुह्यं सर्व मे रघुनंदनः ॥ १ ॥
गणेश शारदा सद्गुरु । संत सज्जन कुळेश्वर । सर्वही माझा रघुवीर । सद्गुरुरूपे ॥ २ ॥
माझे आराध्य दैवत । परमगुह्य गुह्यातीत । गुह्यपणाची मात । न चले जेथें ॥ ३ ॥
यो जातो मरुदंशजो क्षितितले संबोधयन् सज्जनान् । ग्रंथं यो रचयन् सुपुण्यजनकं श्रीदासबोधामिधम् ।
यः कीर्त्या पठनेन सर्वविदुषां स्वांतापहारिः सदा । सोऽयं मुक्तिकरः क्षितौ विजयते श्रीरामदासो गुरुः ॥ ४ ॥
शुकासारिखे पूर्ण वैराग्य ज्याचें । वशिष्ठापरी ज्ञान योगेश्वराचें ।
कवी वाल्मिकासारिखा मान्य ऐसा । नमस्कार माझा सद्गुरु रामदासा ॥ ५ ॥
मला वाटतें अंतरी त्वां वसावें । तुझ्या दासबोधासी त्वां बोधवावे ।
अपत्यापरी पाववी प्रेमग्रासा । महाराजया सद्गुरो रामदासा ॥ ६ ॥

द. १८-४ (देहदुर्लभनिरूपण) दासबोध परिचय - स्वाध्याय १ ला

ग्रंथाच्या आरंभी मानव देहाचे महत्त्व वर्णन करून झाले आहे. या समासामध्ये तोच विषय जरा भिन्नप्रकारे मांडला आहे. या जगामध्ये माणसाने जे जे काही कमावले व निर्माण केले ते सारे मानवदेहाच्या सहाय्याने घडवून आणले. त्यामध्ये जसे चांगले तसे वाईट देखील आढळते. एकीकडे ग्रंथलेखन, तीर्थाटन, श्रवणमनन, उपासना, साधनमार्ग, अनुष्ठाने, अवतार, मुक्ती आणि मुक्ती या चांगल्या गोष्टी आढळतात. तर त्याचबरोबर दुसरीकडे पाप, पाखांड, बंड, विषयभोग, रोम, स्वैराचार, स्वार्थ, अपकीर्ती, भ्रम व भ्रष्टाकार या गोष्टीदेखील देहाच्या सहाय्यानेच केलेल्या अनुभवास येतात. आपण पाहायचे ते असे की, देहामुळे आत्माराम प्रगट होतो. पण मानवदेह दुर्लभ आहे तो सहजासहजी मिळत नाही म्हणून त्याला हरिभजनाला लावून आपण पावन व्हावे. आत्म्यासाठी देह शिजवावा. जनी जनार्दन आहे हे ओळखून जनतेला संतुष्ट करावे. ज्या शरीरात उदंड विचार प्रगटतो, ज्या शरीराकडून आत्मारामाच्या ज्ञानाचा प्रसार होतो, ते पुण्यशरीर असते. ते पूजा करण्यास अधिकारी होय. सूक्ष्म संकल्पांना देहरूप फळ येते. सहसा कोणाचे अंतःकरण दुखवू नये.

॥ श्रीराम ॥

देहाकरितां गणेशपूजन । देहाकरितां शारदावंदन । देहाकरितां गुरु सज्जन । संत श्रोते ॥ १ ॥
देहाकरितां कवित्वें चालती । देहाकरितां अधेर्नें करिती । देहाकरितां अभ्यासिती । नाना विद्या ॥ २ ॥
देहाकरितां ग्रंथलेखन । नाना लिपीबोळखण । नाना पदार्थशोधन । देहाकरितां ॥ ३ ॥
देहाकरितां माहाज्ञानी । सिद्ध साधु ऋषी मुनी । देहाकरितां तीर्थाटणीं । फिरती प्राणी ॥ ४ ॥
देहाकरितां श्रवण घडे । देहाकरितां मननीं पवाडे । देहाकरितां देहीं आतुडे । मुख्य परमात्मा ॥ ५ ॥

देह्याकरितां कर्ममार्ग । देह्याकरितां ज्ञासनामार्ग । देह्याकरितां ज्ञानमार्ग । भूमंडळी ॥६॥
 योगी वीतरागी तापसी । देह्याकरितां नाना सायासी । देह्याकरितां आत्मयासी । प्रगटणें घडे ॥७॥
 येहलोक आणी परलोक । देह्याकरितां सकळ सार्थक । देह्याकरितां निरार्थक । सकळ कांहीं ॥८॥
 पुरश्चर्ये अनुष्ठानें । गोरांजनें धूम्रपानें । सीतोष्ण पंचाग्री साधणें । देह्याकरितां ॥ ९ ॥
 देह्याकरितां पुण्यसीळ । देह्याकरितां पापी केवळ । देह्याकरितां अनर्गळ । सुचिस्मंत ॥ १० ॥
 देह्याकरितां अवतारी । देह्याकरितां वेषधारी । नाना बंडें पाषांडें करी । देह्याकरितां ॥११॥
 देह्याकरितां विषयभोग । देह्याकरितां सकळ त्याग । होती जाती नाना रोग । देह्याकरितां ॥१२॥
 देह्याकरितां नवविधा भक्ती । देह्याकरितां चतुर्विधा मुक्ती । देह्याकरितां नाना युक्ती । नाना मती ॥१३॥
 देह्याकरितां दानधर्म । देह्याकरितां नाना वर्म । देह्याकरितां पूर्व कर्म । म्हणती जर्नी ॥१४॥
 देह्याकरितां नाना स्वार्थ । देह्याकरितां नाना अर्थ । देह्याकरितां होईजे वेर्थ । आणी धन्य ॥१५॥
 देह्याकरितां नाना कळा । देह्याकरितां उणा आगळा । देह्याकरितां जिह्वाळा । भक्तिमार्गाचा ॥१६॥
 नाना सन्मार्गसाधने । देह्याकरितां तुटतीं बंधने । देह्याकरितां निवेदने । मोक्ष लाभे ॥१७॥
 देहे सकळामधें उत्तम । देहीं राहिला आत्मराम । सकळां घटीं पुरुषोत्तम । विवेकी जाणती ॥१८॥
 देह्याकरितां नाना कीर्ती । अथवा नाना अपकीर्ती । देह्याकरितां होती जाती । अवतारमाळिका ॥१९॥
 देह्याकरितां नाना भ्रम । देह्याकरितां नाना संभ्रम । देह्याचेन उत्तमोत्तम । भोगिती पदे ॥२०॥
 देह्याकरितां सकळ कांही । देह्याविण कांहीं नाहीं । आत्मा विरे ठाई ठाई । नव्हताच जैसा ॥२१॥
 देहे परलोकीचें तारुं । नाना गुणांचा गुणागर । नाना रत्नांचा विचार । देह्याचेनी ॥ २२ ॥
 देह्याचेन गायनकळा । देह्याचेन संगीतकळा । देह्याचेन अंतर्कळा ॥ ठाई पडे ॥ २३ ॥
 देहें ब्रह्मांडाचें फळ । देहे दुल्लभचि केवळ । परी या देह्यास निवळ । उमजवावें ॥ २४ ॥
 देह्याकरितां लाहानथोर । करिती आपुलाले व्यापार । त्याहिमधें लाहानथोर । कितीयेक ॥२५॥
 जे जे देहे धरुनी आले । ते ते कांहीं करून गेले । हरिभजनें पावन जाले । कितीयेक ॥२६॥
 अष्टधा प्रकृतीचें मूळ । संकल्परूपाचि केवळ । नाना संकल्पें देहेफळ । घेऊन आलें ॥ २७ ॥
 हरिसंकल्प मुळीं होता । तोचि फळीं पाहावा आतां । नाना देह्यांतरीं तत्त्वतां । शोधितां कळे ॥२८॥
 वेलाचे मुळीं बीज । उदकरूप वेली समज । पुढें फळामधें बीज । मुळींच्या अंघ्रें ॥२९॥
 मुळाकरितां फळ येतें । फळाकरितां मूळ होतें । येणेंकरितां होत जातें । भूमंडळ ॥ ३० ॥
 असो कांहीं येक करणें । कैसें घडे देह्याविणें । देहे सार्थकीं लावणें ॥ म्हणिजे बरें ॥ ३१ ॥
 आत्म्याकरितां देहे आला । देह्याकरितां आत्मा तगला । जमययोगें उदंड चालिला । कार्यभाग ॥३२॥
 चोरून गुप्त रूपें करावें । ते आत्मयासी पडे ठावें । कर्तृत्व याचेन स्वभावें । सकळ कांहीं ॥३३॥
 देह्यामधें आत्मा असतो । देहे पूजितां आत्मा तोषतो । देहे पीडितां आत्मा क्षोभतो । प्रत्यक्ष आतां
 देह्यावेगळी पूजा पावेना । देह्याविण पूजा पावेना । जर्नी जनार्दन म्हणोनी जना । संतुष्ट करावें ॥३४॥
 उदंड प्रगटला विचार । धर्मस्थापना तदनंतर । तेथेंच पूजेस अधिकार । पुण्यशरीरीं ॥ ३५ ॥
 सगट भजन करूं तेथें । तरी मूर्खपण आंगीं लागतें । गाढवासी पूजितां कळतें । काये त्याला
 पूज्य पूजेसी अधिकार । उगेचि तोषवावे इतर । दुखऊं नये कोणाचें अंतर । म्हणिजे बरें ॥३६॥

सकळ जगदांतरींचा देव । झोभतां राहाव्या कोठें ठाव । जनावेगळा जनास उपाव । आणीक नाही ॥
परमेश्वराचे अनंत गुण । मनुष्ये काये सांगावी खूण । परंतु अध्यात्म ग्रंथश्रवण- होता, उमजे ॥४०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहेदुर्लभनिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥४॥

* * *

दासबोध परिचय : प्रश्नपत्रिका १ ली

(दासबोध द.१८-४ “ देहदुर्लभ निरूपण ” वर आधारित)

- प्र. १ पुढील अर्थाच्या ओव्या समासातून शोधून पूर्ण लिहा.
(१) देहधारी असल्यामुळेच मानवाला ग्रंथ-लेखन, लिपी परिचय इ. करता येते.
(२) देहाच्या सहाय्यानेच श्रवण, मनन खूप करून परमात्मा आपलासा करून घेता येतो.
(३) ब्रह्मांडाचे अतिविकसित फळ म्हणजे देह.
- प्र. २ खालील काव्यपंक्तींचा कल्पना-विस्तार सुमारे पाच ओळीत करा.
(१) देहाकरितां होईजे वेर्थ । आणि धन्य ॥ (२) देहे परलोकीचे तारुं ।
- प्र. ३ “ जनीं जनार्दन ” पहावयास सांगणाऱ्या समर्थानी अशा उपदेशातसुद्धा व्यवहारवाद योग्यप्रकारे प्रगट केला आहे, तो नेमका कोठे ? ओव्या लिहा.
- प्र. ४ सर्व समासाचा सारांश सुमारे वहा ओळीत लिहा.

स्वाध्याय २ रा (दशक ३ मधील समास २, ३, ४ व ५ वर आधारित)

द. ३-२ स्वगुणपरीक्षा (अ)

स्वगुणपरीक्षेचे चार समास आहेत. त्यांमध्ये श्री समर्थानी त्यांच्यामोवती वावरणाऱ्या समाजामधील सामान्य संसारी माणसाच्या जीवनाची रूपरेषा आपल्यासमोर मांडली आहे. श्री समर्थांचा काळ मोठा आणीबाणीचा काळ होता. अनेक राजकीय आणि धार्मिक सामस्या आ बासून समोर उभ्या होत्या. आर्थिक दृष्ट्या बहुजनसमाज बेताच्याच अवस्थेत होता. स्वार्थी माणसे नीति, न्याय बाजूस सारून आपला स्वार्थ साधून घेत होती. सामान्य संसारी माणूस एक प्रकारचे आकुंचित व साचेबंद जीवन जगत होता. प्रत्येकाच्या जीवनात अगदी त्याच घटना घडत होत्या असे नाही. परंतु संसारातून सुख मिळविण्यासाठी प्रापंचिक माणूस जी धडपड करतो तिची दिशा सगळीकडे एकच असते. कुडंबसंस्थाच पाहा. कुडंबामध्ये नवरा, बायको, मुलगे, मुली, त्यांचे विवाह, पैसा, आजार, लौकिक, रोग, मृत्यू आणि म्हातारपण यांच्या पायी निर्माण होणाऱ्या समस्या श्री समर्थांच्या काळी आणि आजच्या काळी मूलतः सारख्याच आहेत. उदा०, लग्नाच्या आधी आईबापांवर प्रेम करणारा आज्ञाधारक मुलगा लग्नानंतर एकदम बदलतो, ही गोष्ट जशी त्या काळी तशी आज देखील अनुभवता येते. दुसरी बायको केल्यानंतर घरामध्ये होणाऱ्या कटकटी किंवा व्यसनापायी होणारी हानी किंवा म्हातारपणी होणारी पैना, इत्यादी प्रापंचिक समस्या आज देखील तशाच आढळतात. श्री समर्थाना मानवी जीवनाचे किती खोल ज्ञान होते, हे पुढील चार समासांवरून पाहून घ्यावे. तात्पर्य असे की, प्रापंचिक माणूस मूलतः स्वार्थी असतो. त्याच्या स्वार्थाची अंगे तीच असल्याने त्यातून जन्म पावणाऱ्या समस्या सर्व काळी समाजात सारख्याच असतात. स्वार्थ

साधण्याचे मार्ग मात्र त्या त्या काळच्या विज्ञानप्रगतीवर आणि एकंदर सामाजिक परिस्थितीवर अवलंबून राहतात. उदा०, रोग्याला उपचार करण्याच्या पद्धती किंवा पैसे मिळविण्याचे मार्ग बदलत जातात. असो. या समसामध्ये अगदी बाळपणापासून दुसरे लग्न होईपर्यंत सामान्य माणूस कसे जीवन जगतो त्याचे वर्णन आढळेल.

॥ श्रीराम ॥

संसार हाचि दुःखमूळ । लागती दुःखाचे इंगळ । मागां बोलिली तळमळ । गर्भवासाची ॥ १ ॥
 गर्भवासी दुःख जालें । तें बाळक विसरलें । पुढें बाढों लागलें । दिवसेंदिवस ॥ २ ॥ बाळपणीं त्वचा
 कोंवळी । दुःख होताचि तळमळी । वाचा नाही तये काळी । सुखदुःख सांगावया ॥ ३ ॥ देहास
 कांहीं दुःख जालें । अथवा धुधेनें पीडलें । तरी परम आर्कंदलें । परी अंतर नेणवे ॥ ४ ॥ माता
 कुरवाळी वरी । परी जे पीडा जाली अंतरी । ते मायेसी न कळे अभ्यांतरी । दुःख होये बाळकासीं
 ॥ ५ ॥ मागुतें मागुतें फुंजे रडे । माता बुझावी घेऊन कडे । वेथा नेणती बापुडें । तळमळी जीवीं
 ॥ ६ ॥ नाना व्याधीचे उमाळे । तेणें दुःखें आंदोळे । रडे पडे कां पोळे । अग्निसंगें ॥ ७ ॥
 शरीर रक्षितां न ये । घडती नाना अपाये । खोडी अधांतरीं होये । आवेवहीन बाळक ॥ ८ ॥
 अथवा अपाय चुकले । पूर्वपुण्य पुढें ठाकलें । मातेस ओळखों लागलें । दिवसेंदिवस ॥ ९ ॥
 क्षणभरी मातेस न देखें । तरी आर्कंदें रुदन करी दुःखें । ते समई मातेसारिखें । आणीक कांहींच बाहीं
 आस करून वास पाहे । मातेविण कदा न राहे । वियोग पळमात्र न साहे । स्मरण जालियांतरे ॥ १० ॥
 जरी ब्रह्मादिक देव आले । अथवा लक्ष्मीनें अवलोकिलें । तरी न वचे बुझाविलें । आपले मातेवांचुनी
 कुरूप अथवा कुलक्षण । सकळांहूनि करंटेपण । तरी नाही तीसमान । भ्रमंडळीं कोणी ॥ ११ ॥
 ऐसें तें केविलवाणें । मातेविण दिसे उणें । रागें परतें केलें तिनें । तरी आर्कंदोनी मिठी घाली ॥ १२ ॥
 सुख पावे मातेजवळी । दुरी करिताचि तळमळी । अतिप्रीति तयेकाळी । मातेवरी लागली ॥ १३ ॥
 तंव ते मातेस भरण आलें । प्राणी पोरटें जालें । दुःखें झुणीं लागलें । आई आई ह्मणोनी ॥ १४ ॥
 आई पाहातां दिसेना । दीनरूप पाहे जना । आस लागलिसें मना । आई येईल ह्मणोनी ॥ १५ ॥
 माता ह्मणौन मुख पाहे । तंव ते आपुली माता नव्हे । मग हिंवासलें राहे । दैन्यवाणें ॥ १६ ॥
 मातावियोगें कष्टलें । तेणें मानसीं दुःख जालें । देहहि क्षीणत्व पावलें । आतिशयेंसीं ॥ १७ ॥
 अथवा माताहि वांचली । मायलेंकुरा भेटी जाली । बाळदशा ते राहिली । दिवसेंदिवस ॥ १८ ॥
 बाळपण जालें जणें । दिवसेंदिवस होय आहाणें । मग ते मायेचें अत्यंत पेंखणें । होतें, तें राहिलें ॥ १९ ॥
 पुढें लो लागला खेळाचा । कळप मेळाविला पोरोंचा । आल्यागेल्या डायाचा । आनंद शोक वाहे
 मायबापें सिकविती पोटे । तयाचें परम दुःख वाटे । चट लागली न सुटे । संगती लेंकुरांची ॥ २० ॥
 लेंकुरांमध्ये खेळतां । नाठवे माता आणि पिता । तंव तेथेहि अवचिता । दुःख पावला ॥ २१ ॥
 पडिले दांत फुटला डोळा । मोडले पाय जाला खुळा । गेला माज अवकळा-न ठाकून आली ॥ २२ ॥
 निघाल्या देवी आणी गोवर । उठलें कपाळ लागला ज्वर । पोटमुळीं निरंतर । बायगोळा ॥ २३ ॥
 लागलीं भूतें जाली झडपणी । जळीच्या मेसको मायेराणी । मुंज्या झोडिंग करणी । म्हैसोबाची ।
 वेताळ खंकाळ लागला । ब्रह्मगिन्हो संचरला । नेणो चेडा बोलाडिला । कांहीं कळेना ॥ २४ ॥

येक ह्यणती वीरेदेव । येक ह्यणती खंडेराव । येक ह्यणती सकळ वाव । हा ब्राह्मणसमंध ॥२९॥
 येक ह्यणती कोणे केले । आंगी दैवत घातले । येक ह्यणती चुकले । सट्वाईवे ॥३०॥ येक म्हणती
 कर्मभोग । आंगी जडले नाना रोग । वैद्य पंचाक्षरी चांग । बोलाऊन आणिले ॥३१॥ येक ह्यणती
 हा वांचेना । येक ह्यणती हा मरेना । भोग भोगितो यातना । पापास्तव ॥३२॥ गर्भदुःख विसरला ।
 तो त्रिविधतापे पोळला । प्राणी बहुत कष्टी जाला । संसारदुःखे ॥३३॥ इतुकेहि चुकोन वाचला ।
 मारमारुं शाहाणा केला । लोकिर्की नेटका जाला । नाव राखे ऐसा ॥३४॥ पुढे मायेबापी लोभा-
 स्तव । संभ्रमे मांडिला विव्हाव । दाऊनियां सकळ वैभव । नोवरी पाहिली ॥३५॥ बऱ्हाडां वैभव
 दाटले । देखोन परमसुख वाटले । मन हें रंगोन गेले । सासुरवाडीकडे ॥३६॥ मायेबापी भलतैसें
 असावे । परी सासुरवाडीस नेटके जावे । द्रव्य नसेल तरी घ्यावे रुण । कळांतरे ॥३७॥ आंतर्भाव
 ते सासुरवाडी । मायेबापे राहिलीं बापुडी । होताती सर्वस्वें कुडकुडी । तितुकेच कार्य त्यांचें ॥३८॥
 नोवरी आलियां घरा । अती हव्यास वाटे बरा । ह्यणे मजसारिखा दुसरा । कोणीच नाही ॥३९॥
 मायेबाप बंधु बहिणी । नोवरी न दिसतां वाटे कणी । अत्यंत लोभला पापिणी । अविद्येनें झुलविला
 संभोग नस्तां इतुका प्रेमा । योग्य जालिया जलंधी सीमा । प्रीती वाढविती कामा । करितां प्राणी
 गुंतला ॥४१॥ जरी न देखे ह्यण येक डोळां । तरी जीव होय उताविळा । प्रीतिपात्र अंतर्कळा । घेऊन
 गेली ॥४२॥ कोवळे कोवळे शब्द मंजुळ । मर्यादा लज्या मुखकमळ । वक्त्रलोकनें केवळ । ग्रामज्याचे
 मैदावे ॥४३॥ कळवळा येतां सावरेना । शरीर विकळ आवरेना । अनेत्र वेवसाई क्रमेना । हुरहुर वाटे
 ॥४४॥ वेवसाय करितां बाहेरी । मन लागलेसे घरीं । क्षणाक्षणां अभ्यांतरीं । स्मरण होये कामिनीचें
 ॥४५॥ तुह्मी माझिया जिवांतील जीव । ह्यणोनि अत्यंत लाघव । दाऊनियां चित्त सर्व । हिरोन घेतले
 ॥४६॥ मैद सोडरीक काढिती । फांसे घालून प्राण घेती । तैसें आयुष्य गेलियां अंतीं । प्राणीयांस होये
 ॥४७॥ प्रीति कामिनीसीं लागली । जरी तयेसी कोणी रागेजली । तरी परम क्षिती वाटली ।
 मानसीं गुप्तरूपे ॥४८॥ तये भायेचेनि कैवारें । मायेबापासीं नीच उत्तरे । बोलोनियां तिरस्कारें ।
 वेगळा निघे ॥४९॥ स्त्रीकारणें लाज सांडिली । स्त्रीकारणें सखीं सोडिलीं । स्त्रीकारणें विघडिलीं ।
 सकळहि जिवलगें ॥५०॥ स्त्रीकारणें देह विकिला । स्त्रीकारणें सेवक जाला । स्त्रीकारणें सांडवला ।
 विवेकासी ॥५१॥ स्त्रीकारणें लोलंगता । स्त्रीकारणें अतिनम्रता । स्त्रीकारणें पराधेनता । अंगि-
 कारिली ॥५२॥ स्त्रीकारणें लोभी जाला । स्त्रीकारणें धर्म सांडिला । स्त्रीकारणें अंतरला । तीर्थयात्रा
 स्वधर्म ॥५३॥ स्त्रीकारणें सर्वथा कांहीं । शुभाशुभ विचारिलें नाही । तनु मनु धनु सर्वही । अनन्यभावे
 अपिलें ॥५४॥ स्त्रीकारणें परमार्थ बुडविला । प्राणी स्वहितास नाडला । ईश्वरी कानकोडा जाला ।
 स्त्रीकारणें कामबुद्धी ॥५५॥ स्त्रीकारणें सोडिली भक्ती । स्त्रीकारणें सोडिली विरक्ती । स्त्रीकारणें
 सायोज्यमुक्ती । तेहि तुळ्य मानिली ॥५६॥ येके स्त्रियेचेनि गुणें । ब्रह्मांड मानिलें ठेगणें । जिवलगें
 तीं पिसुणें । ऐसीं वाटलीं ॥५७॥ ऐसी अंतरप्रीति जडली । सर्वस्वाची सांडी केली । तंव ते मरोन
 गेली । अकस्मात भार्या ॥५८॥ तेणें मनीं शोक वाढला । ह्यणे थोर घात झाला । आतां कैचा
 बुडाला । संसार माझा ॥५९॥ जिवलग्यांचा सोडिला संग । अवचिता झाला घरमंग । आतां करूं
 मायात्याग । ह्यणे दुःखें ॥६०॥ स्त्री घेऊन आडवी । ऊर बढवी पोट बढवी । लाज सांडून गौरवी ।

लोकां देखता ॥६१॥ झणे माझे बुडालें घर । आतां न करी हा संसार । दुःखें आनंदला थोर ।
घोर घोषे ॥६२॥ तेणें जीव वारयावेधला । सर्वस्वाचा उबग आला । तेणें दुःखें जाला । जोगी
कां महात्मा ॥६३॥ कां तें निघोन जाणें चुकलें । पुन्हा मागुतें लग्न केलें । तेणें अत्यंतचि मग्न
जालें । मन द्वितीय संमंधी ॥६४॥ जाला द्वितीय संमंध । सर्वेचि मांडिला आनंद । श्रोतीं व्हावें
सावध । पुढिले समासीं ॥६५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समाप्त द्वितीय ॥ १ ॥

* * *

द. २-३. स्वगुणपरीक्षा (ब)

दुसरे लग्न झाल्यावर तो अत्यंत कज्जुषपणे वागण्यास आरंभ करतो. नवी बायको वयात आलेली
असते. हा स्त्रीसुखाला चढावलेला असतो. मग तो व्यसनी बनतो. त्यामुळे त्याला अति घाणेरडे
रोग होतात. त्यातून तो कसबसा वाचतो.

बायको वयात येऊन संसार सुरू होतो. पण मूलबाळ नाही म्हणून नाना प्रकारचे नवससायास
तो करतो. एकदाचे मूलबाळ होते.

॥ श्रीराम ॥

द्वितीय संमंध जाला । दुःख मागील विसरला । सुख मानून राहिला । संसाराचें ॥ १ ॥
जाला अत्यंत कृपण । पोटे न खाय अन्न । रुक्याकारणें सांडी प्राण । येकसरा ॥ २ ॥
कदा कल्पातीं न वेची । सांचिलेंचि पुन्हा सांची । अंतरीं असेल कैचि । सद्वासना ॥ ३ ॥
स्वयें धर्म न करी । धर्मकर्त्यासहि वारी । सर्वकाळ निंदा करी । साधुजनाची ॥ ४ ॥
नेणे तीर्थ नेणे व्रत । नेणे अतित अभ्यागत । गुंगीमुखीचें जें सीत । तेंही बेंचून सांची ॥ ५ ॥
स्वयें पुण्य करवेना । केलें तरी देखवेना । उपहास्य करी मना- । न ये झणौनी ॥ ६ ॥
देवां भक्तांस जेहेदी । आंगवळें सकळांस खेदी । निष्ठुर शत्रूं अंतर भेदी । प्राणीमात्राचें ॥ ७ ॥
नीती सांडून मार्गें । अनीतीनें वर्तो लागे । गर्व धरून फुगे । सर्वकाळ ॥ ८ ॥
पूर्वजांस संतारिलें । पक्षश्राद्धहि नाहीं केलें । कुळदैवत ठकिलें । कोणेपरी ॥ ९ ॥
आक्षत भरिली भाणा । दुजा ब्राह्मण मेहुणा । आला होता पाहुणा । स्त्रियेस मूळ ॥ १० ॥
कदा नावडे हरिकथा । देव नलगे सर्वथा । स्नानसंध्या म्हणे वृथा । कासया करावी ॥ ११ ॥
अभिळाषें सांची विच । स्वयें करी विस्वासघात । मदें मातला उन्मत्त । तारुण्यपणें ॥ १२ ॥
तारुण्य आंगीं भरलें । धारिष्ट्र न वचे धरिलें । करूं नये तेंचि केलें । महापाप ॥ १३ ॥
स्त्री केली परी धाकुटी । धीर न धरवेचि पोटी । विषयलोभें सेवटी । बोळखी सांडिली ॥ १४ ॥
माये बहिण न विचारी । जाला पापी परद्वारी । दंड पावला राजद्वारीं । तर्ही पालटेना ॥ १५ ॥
परस्त्री देखोनि दृष्टीं । अभिळाष जे पोटीं । अकर्तव्यें हिंणुटी । पुन्हा होये ॥ १६ ॥
ऐसें पाप उदंड केलें । शुभाशुभ नाहीं उरलें । तेणें दोषें दुःख भरले । अकस्मात आंगीं ॥ १७ ॥
व्याधी भरली सर्वांगीं । प्राणी जाला क्षयरोगी । केले दोष आपुले भोगी । सीघ्र काळें ॥ १८ ॥

दुःखें सर्वांग फुटलें । नासिक अवघेंचि बैसलें । लक्षण जाऊन जालें । कुलक्षण ॥१९॥
 देहास क्षीणता आली । नाना वेधा उद्धवली । ताह्यशक्ती राहिली । खंगला प्राणी ॥२०॥
 सर्वांगीं लागल्या कळा । देहास आली अवकळा । प्राणी कापे चळचळा । शक्ति नाही ॥२१॥
 हस्तपादादिक झडले । सर्वांगीं किडे पडिले । देखोनं शुंको लागले ॥ लहानथोर ॥२२॥
 जाली विष्टेची सारणी । भोवती उठली वर्दाणी । अत्यंत खंगला प्राणी । जीव न वचे ॥२३॥
 आतां मरण दे गा देवा । बहुत कष्ट जाले जीवा । जाला नाहीं नेणों ठेवा । पातकाचा ॥२४॥
 दुःखें घळघळां रडे । जों जों पाहे आंगाकडे । तों तों दैन्यवाणें बापुडें । तळमळी जीवीं ॥२५॥
 ऐसे कष्ट जालें बहुत । सकळ जालें वाताहात । दरवडा घालून विच । चोरटीं नेले ॥२६॥
 जालें आरत्र ना परत्र । प्रारब्ध ठाकलें विचित्र । आपला आपण मळमूत्र । सेविला दुःखें ॥२७॥
 पापसामग्री सरली । दिवसेंदिवस वेधा हरली । वैद्यें औषधें दिधलीं । उपचार जाला ॥२८॥
 मरत मरत वांचला । यास पुन्हां जन्म जाला । लोक ह्मणती पाडिला । माणसांमधें ॥२९॥
 येरें स्त्री आणिली । बरवी घरवात मांडिली । अति स्वार्थबुद्धी धरिली । पुन्हां मागुती ॥३०॥
 कांहीं वैभव मेळविलें । पुन्हां सर्वही संचिलें । परंतु गृह बुडालें । संतान नाही ॥ ३१ ॥
 पुत्रसंतान नस्तां दुःखी । वांज पडिलें लोकिकीं । तें न फिटे म्हणोनी लेकी । तरी हो आतां ॥३२॥
 ह्मणोन नाना सायास । बहुत देवांस केले नवस । तीर्थें व्रतें उपवास । धरणें पारणें मांडिलें ॥३३॥
 विषयसुख तें राहिलें । वांजपणें दुःखीं केलें । तंव तें कुळदैवत पावलें । जाली वृद्धी ॥ ३४ ॥
 त्या लेंकुरावरी अतिमीति । दोघेहि क्षण येक न विशंभती । कांहीं जाल्या आक्रंदती । दीर्घस्वरें
 ऐसी तें दुःखिस्ते । पूजीत होती नाना दैवतें । तंव तेंहि मेलें अवचितें । पूर्व पापेंकरुनी ॥३६॥
 तेणें बहुत दुःख जालें । घसीं आरंभें पडिलें । ह्मणती आह्मांस कां ठेविलें । देवें वांज करुनी ॥३७॥
 आह्मांसद्रव्य काय करावें । तें जावें परी अपत्य व्हावें । अपत्यालागीं त्यजावें । लागेल सर्वां ॥३८॥
 वांजपण संदिसें गेलें । तों मरतवांज नांव पडिलें । तें न फिटे कांहीं केलें । तेणें दुःखें आक्रंदती ॥३९॥
 आमुची बेली कां खुंटिली । हा हा देवा वृत्ती बुडाली । कुळस्वामीण कां क्षोभली । विशाला कुळदीप
 ॥ ४० ॥ आतां लेंकुराचे मुख देखेन । तरी आनंदें राढी चालेन । आणी गळही टोंचीन ।
 कुळस्वामीणीपासीं ॥ ४१ ॥ आई झुता करीन तुझा । नांव ठेवीन केरपुंजा । वेसणी घालीन,
 माझा—मनोरथ पुरवी ॥४२॥ बहुत देवांस नवस केले । बहुत गोसावी धुंडिले । गटगटां गिळिले ।
 सगळे विंचु ॥४३॥ केले समंधाचे सायास । राहाणे घातलें बहुवस । केळें नारिकेळें ब्राह्मणास ।
 अंब्रदानें दिधलीं ॥४४॥ केलीं नाना कवटालें । पुत्रलोभें केलीं ढालें । तरी अदृष्ट फिरलें । पुत्र
 नाहीं ॥ ४५ ॥ वृक्षाखालें जाऊन नाहाती । फळतीं झाडें करपती । ऐसे नाना दोष करिती ।
 पुत्रलोभाकारणें ॥ ४६ ॥ सोडून सकळ वैभव । त्यांचा वारयावेधला जीव । तंव तो पावला
 खंदेराव । आणी कुळस्वामीणी ॥ ४७ ॥ आतां मनोरथ पुरती । स्त्रीपुरुषें आनंदती । सात्रध
 होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान घावें ॥४८॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समाप्त तृतीय ॥ ३ ॥

* * *

द. २-४. स्वगुणपरीक्षा (क)

मुलाबाळांनी घर भरून गेले, पण पैशाची चणचण मासू लागली. मुलींची लग्ने केली, त्यापायी कर्ज झाले. मग तो दोन वर्षे परदेशी गेला, नोकरीचाकरी करून पैसा मिळविला आणि तो घेऊन घरी आला. पण थोड्या दिवसांत पैसा संपल्याने त्याला पुन्हा परदेशी जावे लागले. घर सोडताना फार दुःख झाले. त्याला आईबापांची आठवण झाली व तो मोठ्याने रडू लागला. पण त्याचा उपयोग नाही हे ओळखून मुकाट्याने मार्गस्थ झाला.

॥ श्रीराम ॥

लेंकुरे उदंड जालीं । तों ते लक्ष्मी निघोन गेली । बापही भिकेसी लागलीं । काहीं खाया मिळेना
लेंकुरे खेळती घाकुटीं । येकें रांगती येकें पोटीं । ऐसी घरभरी जाली दाटी । कन्या आणी पुत्रांची॥२॥
दिवसेंदिवस खर्च वाढला । यावा होता तो खुंटोन गेला । कन्या उपवरी जाल्या, त्यांला-
उजवावया द्रव्य नाही ॥३॥ मायेबापें होती संपन्न । त्यांचें उदंड होतें धन । तेणेंकरितां प्रतिष्ठा
मान । जर्नी जाला होता ॥ ४ ॥ भरम आहे लोकाचारीं । पहिली नांदणूक नाही घरीं ।
दिवसेंदिवस अभ्यांतरीं । दरिद्र आलें ॥५॥ ऐसी घरवात वाढली । खातीं तोंडें मिळालीं । तेणें
प्राणीयांस लागली । काळजी उद्रेगाची ॥६॥ कन्या उपवरी जाल्या । पुत्रास नोवऱ्या आल्या ।
आतां उजवणा केल्या । पाहिजेत कीं ॥७॥ जरी मुलें तैसींच राहिलीं । तरी पुन्हां लोकलाज जाली ।
ह्मणती कासया व्यालीं । जन्मदारिद्र्यें ॥ ८ ॥ ऐसी लोकलाज होईल । बडिलांचें नांव जाईल ।
आतां रुण कोण देईल । लग्नापुरतें ॥९॥ मार्गे रुण ज्याचें घेतलें । त्यांचे परतोन नाही दिल्लें । ऐसें
आभाळ कोसळलें । उद्रेगाचें ॥१०॥ आपण खातों अन्नासी । अन्न खातें आपणासी । सर्वकाळ
मानसीं । चिंतातुर ॥११॥ पती अवघीच मोडली । वस्तभाव गहाण पडिली । अहा देवा वेळ
आली । आता दिवाळ्याची ॥१२॥ काहीं केला ताढामोडा । विकिला घरींचा पाडारेडा । काहीं
पैका रोकडा । कळांतरें काढिला ॥१३॥ ऐसें रुण घेतलें । लोकिकीं दंभ केलें । सकळ ह्मणती
नांव राखिलें । बडिलांचें ॥१४॥ ऐसें रुण उदंड जालें । रिणाइतीं वेढून घेतलें । मग प्रयाण
आरंभिलें । विदेशाप्रती ॥१५॥ दोनी बरुषें बुडी मारिली । नीच सेवा अंगिकारिली । शरीरें
आपदा भोगिली ॥ आतिशयेंसीं ॥१६॥ काहीं मेळविलें विदेशीं । जीव लागला मनुष्यांपासीं । मग
पुसोनियां स्वामीसी । गुरडता जाला ॥१७॥ तंव तें अत्यंत पीडावलीं । वाट पाहात बैसलीं ।
म्हणती दिवसगती कां लागली । काये करणें देवा ॥१८॥ आतां आम्ही काये खावें । किती
उपवासीं मरावें । ऐसियाचे संगतीस देवें । का पां घातलें आह्मांसी ॥१९॥ ऐसें आपुलें सुख
पाहाती । परी त्याचें दुःख नेणती । आणी शक्ती गेलियां अंतीं । कोणीच कामा न येती ॥२०॥
असो ऐसी वाट पाहतां । दृष्टि देखिला अवचिता । मुलें धावती, ताता । भागलास ह्मणौनी
॥२१॥ स्त्री देखोन आनंदली । ह्मणे आमुची दैन्यें फिटली । तंव येरें दिघली । गांठोडी हातीं
॥२२॥ सकळांस आनंद जाला । ह्मणती आमुचा वडील आला । तेणें तरी आह्मांला । आंग्या
टोप्या आणिल्या ॥ २३ ॥ ऐसा आनंद च्यारी दिवस । सर्वेच मांडिली कुसमुस । ह्मणती
हें गेलियां आह्मांस । पुन्हा आपदा लागती ॥ २४ ॥ ह्मणौनि आणिलें तें असावें ।
येणें मागुतें विदेशास जावें । आम्ही हें खार्ज न तों यावें । द्रव्य मेळऊन ॥ २५ ॥

ऐसी वासना सकळांची। अवघीं सोडरीं सुखांचीं। स्त्री अत्यंत प्रीतीची। तेहि सुखाच लागली॥२६॥
 विदेसीं बहु दगदला। विश्वांती घ्यावया आला। स्वासहि नाहीं टाकिला। तों जाणें बोढवलें॥२७॥
 पुढें अपेक्षा जोसियांची। केली विषंचना मुहूर्ताची। वृत्ति गुंतली तयाची। जातां प्रसस्त न वटे॥२८॥
 माया मात्रा सिद्ध केली। कांहीं सामग्री बांधली। लेंकुरें दृष्टीस पाहिलीं। मार्गस्त जाला॥२९॥
 स्त्रीयेस अवलोकिले। वियोगें दुःख बहुत वाटलें। प्रारब्धमूत्र तुकलें। रुणानबंधाचें॥३०॥
 कंठ सद्गदित जाला। न संशयेच गहिवरला। लेंकुरा आणी पित्याला। तडातोडी जाली॥३१॥
 जरी रुणानबंध असेल। तरी मागुती भेटी होईल। नाहीं तरी संगती पुरेल। येचि भेटीनें तुमची॥३२॥
 ऐसें बोलोन स्वार होये। मागुता फीरफिरो पाहे। वियोगदुःख न साहे। परंतु कांहीं न चले॥३३॥
 आपुला गांव राहिला। मागें। चित्त भ्रमलें संसारजडें। दुःखबला प्रपंचसंगें। अभिमानास्तव॥३४॥
 ते समई माता आठवली। म्हणे धन्य धन्य ते मांडली। मजकारणें बहुत कष्टली। परी मी नेणोंचि मूर्ख
 आजी जरी ते असती। तरी मजला कदा न विशंभती। वियोग होतां आक्रंदती। ते पोटागि वेगळीच
 पुत्र वैभवहीन भिकारी। माता तैसाचि अंगिकारी। दगदला देखोनि अंतरीं। त्याच्या दुःखें दुःखे
 ॥३७॥ प्रपंचविचारें पाहातां। हें सकळ जोडे न जोडे माता। हे शरीर जयेकरितां। निर्माण जालें॥३८॥
 लाव तरी ते माया। काय कराविया सहश्र जाया। परी झुलोन गेलों वायां। मकरध्वजाचेनी
 ॥३९॥ या येका कामाकारणें। जिवलगंसिं दृढ घेणें। सखीं तींच पिसुणें। ऐसीं वाटतीं॥४०॥
 म्हणौन धन्य धन्य ते प्रपंची जन। जे मायेबापाचें भजन। करिती न करिती, मन-। निष्ठुर जिव-
 लगांसीं॥४१॥ संगती स्त्रीवाळकाची। आहे साठी जन्माची। परी मायबापें कैची। मिळतील पुढें
 ॥४२॥ ऐसें पूर्वीं होतें ऐकिलें। परी ते समई नाहीं कळलें। मन हें बुडोन गेलें। रतिसुखाचा डोही
 ॥४३॥ हे सखीं वाटतीं परी पिसुणें। मिळालीं वैभवाकारणें। रितें जातां लाजिरवाणें। अत्यंत वाटे
 ॥४४॥ आतां भलतैसें करावें। परि द्रव्य मेळऊन न्यावें। रितें जातां स्वभावें। दुःख आहे
 ॥४५॥ ऐसी वेवर्धना करी। दुःख वाटलें अंतरीं। चितेचिये महापुरीं। बुडोन गेला॥४६॥
 ऐसा हा देह आपुला। असतांच पराधेन केला। ईश्वरीं कानकोंडा जाला। कुटुंबकावाडी॥४७॥
 या येका कामासाठीं। जन्म गेला आटाटी। वय वेचल्यां सेवटीं। येकलेंचि जावें॥४८॥
 ऐसा मनीं प्रस्तावला। क्षण येक उदास जाला। सर्वेचि प्राणी झळंबला। मायाजालें॥४९॥
 कन्यापुत्रें आठवलीं। मनींहुनि क्षिती वाटली। म्हणें लेंकुरें अंतरलीं। माझीं मज॥५०॥
 मागील दुःख आठवलें। जें जें होतें प्राप्त जालें। मग रुदन आरंभिलें। दीर्घ स्वरें॥५१॥
 आरण्यारुदन करितां। कोणी नाहीं बुझाविता। मग होये विचारिता। आपुले मनीं॥५२॥
 आतां कासया रडावें। प्राप्त होतें तें भोगावें। ऐसें बोलोनिया जीवें। धारिष्ट्र केले॥५३॥
 ऐसा दुःखें दगदला। मग विदेशाप्रती गेला। पुढे प्रसंग वर्तला। तो सावध ऐका॥५४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

* * *

द. २-५. स्वगुणपरीक्षा (६)

समासाच्या आरंभी श्री समर्थानी दुष्काळाने कुटुंबाच्या काय हालअपेष्टा होतात याचे मार्मिक वर्णन केले आहे. तुकाराम महाराजांना देखील असेच हाल भोगावे लागले.

परदेशी पैसा कमावून परत आला तर दुष्काळ पडला होता. त्याच्या कुटुंबाची भयंकर वाताहता झाली. रोज जेवायला मिळेलना म्हणून तिसरे लग्न केले. हा वृद्ध होऊन थकलेला, त्यात बायको वयात आलेली, घरात मुले मोठी झालेली. घरात सारखी भांडणे होऊन एक दिवस मुलांनी बापाला मारले. शेवटी चार सज्जनांच्या मदतीने वाटे झाले व हा एका शोषडीत वेगळा राहू लागला. तेवढ्यात परचक्र आले, लूटालूट झाली. याची तरुण बायको पळवून नेली व भ्रष्ट केली. अखेर म्हातारपणामुळे हा अत्यंत थकला आणि केव्हा एकदाचा मरतो अशी अवस्था झाली. अशा प्रकारे तो जन्मभर सुखासाठी धडपडला. पण अंतकाळपर्यंत दुःखच भोगीत राहिला. तात्पर्य, जन्म हाच दुःखमूळ आहे. दुःख नाहीसे करण्यास भक्ती पाहिजे.

॥ श्रीराम ॥

पुढें गेला विदेशासी । प्राणी लागला व्यासंगासी । आपल्या जिवेसीं सोसी । नाना श्रम ॥१॥
 ऐसा दुस्तर संसार । करितां कष्टला थोर । पुढें दोनी च्यारि संवत्सर । द्रव्य मेळविलें ॥२॥
 सर्वेचि आला देशासी । तों आवर्षण पडिलें देसी । तेणें गुणे मनुष्यासी । बहुत कष्ट जाले ॥३॥
 येकांच्या बैसल्या अमृतकळा । येकांस चंद्री लागली डोळां । येकें कापती चळचळां । दैन्यवाणीं ॥४॥
 येकें दीनरूप बैसलीं । येकें मुजलीं येकें मेलीं । ऐसीं कन्यापुत्रें देखिलीं । अकस्मात डोळां ॥५॥
 तेणें बहुत दुःखी जाला । देखोनियां उमड आला । प्राणी आक्रंदों लागला । दैन्यवाणा ॥६॥ तंव
 तीं अवघीं सावत्र जालीं । म्हणती बाबा बाबा जेऊं घाली । अन्नलागीं मिडकलीं । झडा घालिती ॥७॥
 गांठोडें सोडून पाहाती । हातां पडिलें तेंचि खाती । कांहीं तोंडीं कांहीं हातीं । प्राण जाती ॥८॥
 निघोनी तांतडी तांतडी जेऊं घाली । तों तें जेवितां जेवितां कांहीं मेली । कांहीं होतीं धादावलीं ।
 तेंहि मेलीं अजीर्णे ॥ ९ ॥ ऐसीं बहुतेकें मेलीं । येक दोनी मुलें उरलीं । तेंहि दैन्यवाणी जालीं
 आपले मातेवांचुनी ॥१०॥ ऐसें आवर्षण आलें । तेणें घरचित बुडालें । पुढें देसीं सुभिक्ष जालें ।
 आतिशयेंसी ॥११॥ लेकुरां नाहीं वाढवितें । अन्न करावें लागे आपुलेन हातें । बहु त्रास घेतला
 चित्तें । स्वयंपाकाचा ॥१२॥ लोकीं भरीस घातलें । पुन्हां मागुतें लग्न केलें । द्रव्य होतें तें वेचलें ।
 लग्नाकारणें ॥१३॥ पुन्हां विदेशासी गेला । द्रव्य मेळऊन आला । तत्र घरीं कळ्हो लागला सावत्र
 पुत्रांसी ॥ १४ ॥ स्त्री जाली न्हातीधुती । पुत्र देखों न सकती । भ्रताराची गेली शक्ति वृद्ध
 जाला ॥१५॥ सदा भांडण पुत्राचें । कोणी नायकती कोणाचें । वानिता अति प्रीतीचें प्रीति-
 पात्र ॥१६॥ किंत बैसला मना । येके ठाई पडेना । ह्मणोनियां पांचा जणा । मेळविलें ॥१७॥
 पांच जण वाटे करिती । तों ते पुत्र नायकती । निवाडा नव्हेचि अंती- । भांडण लागलें ॥१८॥
 बापलेकां भांडण जाले । लेंकीं बापास मारिलें । तंव ते मातेनें घेतलें । शंखतीर्थ ॥ १९ ॥
 ऐकोनि मिळाले लोक । उभे पाहाती कौतुक । ह्मणती बापास लेक । कामा आले ॥ २० ॥
 ज्या कारणें केले नवस । ज्या कारणें केले सायास । ते पुत्र पितीयास । मारिती पाहा ॥२१॥

ऐसी आली पापकळी । आश्विर्य मानिलें सकळीं । उभे तोडिती कळी । नगरलोक ॥२२॥
 पुढें वैसेन पांच जण । बांटे केले तत्समान । बापलेंकांचें भांडण । तोडिलें तेहीं ॥२३॥
 बापास वेगळे घातलें । कोंपट बांधोन दिवलें । मन कांतेचें लागलें । स्वार्थबुद्धी ॥२४॥
 कांता तरुण पुरुष वृद्ध । दोघांस पडिला संमंघ । खेद सांठून आनंद । मानिला तेही ॥ २५॥
 स्त्री सांपडली सुंदर । गुणवंत आणी चतुर । ह्मणे माझें भाग्य थोर । वृद्धपर्णी ॥ २६ ॥
 ऐसा आनंद मानिला । दुःख सर्वहि विसरला । तंव तो गवला जाला । परचक्र आलें ॥२७॥
 अकस्मात धाडी आली । कांता बंदीं धरून नेली । वस्तभावहि गेली । प्राणीयाची ॥२८॥
 तेणें दुःख जालें भारी । दीर्घ स्वरें रुदन करी । मनीं आठवे सुंदरी । गुणवंत ॥२९॥
 तंव तिची वार्ता आली । तुमची कांता झटली । ऐकोनियां आंग घाली । पृथ्वीवरी ॥ ३० ॥
 सव्य अपसव्य लोळे । जळें पाझरती होळे । आश्वितां चित्त पोळे । दुःखानळें ॥ ३१ ॥
 द्रव्य होतें मेळविलें । तेंहि लग्नास वेचलें । कांतेसिही धरून नेलें । दुराचारीं ॥ ३२ ॥
 मजहि वृद्धाप्य आलें । लेंकी वेगळें घातलें । अहा देवा बोववळें । अदृष्ट माझें ॥ ३३ ॥
 द्रव्य नाहीं कांता नाहीं । ठाव नाहीं शक्ति नाहीं । देवा मज कोणीच नाहीं । तुजवेगळें ॥३४॥
 पूर्वीं देव नाहीं पुजिला । वैभव देखोन भुलला । सेखीं प्राणी प्रस्तावला । वृद्धपर्णी ॥३५॥
 देह अत्यंत खंगलें । सर्वांग बाळोन गेलें । वातपीत उसळलें । कंठ दाटला कफें ॥ ३६ ॥
 वळें जिन्हेंची बोवडी । कफें कंठ घडघडी । दुर्गंधी सुटली तोंडीं । नाकीं स्लेष्मा वाहे ॥३७॥
 मान कापे चळचळां । होळे गळती भळभळां । वृद्धपर्णी अवकळा । ठाकून आली ॥३८॥
 दंतपाटी उखळली । तेणें बोचरसिंदी पडिली । मुखीं लाळ गळों लागली । दुर्गंधीची ॥३९॥
 होळां पाहतां दिसेना । कांतीं शब्द ऐकेना । दीर्घ स्वरें बोलवेना । दमा दाटे ॥ ४० ॥
 शक्ती पायांची राहिली । बैसेवेना घुरकुंडी घाली । वृद्धी वाजों लागली । तोंडाच ऐसी ॥४१॥
 क्षुधा लागतां आवरेना । अन्न समई मिळेना । मिळालें तरी चावेना । दांत गेले ॥४२॥
 पित्तें जिरेना अन्न । भक्षीतांच होये वमन । तैसेंचि जाये निघोन । अपानद्वारे ॥४३॥
 बिष्टा मूत्र आणि वळस । भोवता वमनें केला नास । दुरून जातां कोंडे स्वास । विश्वजनाचा ॥४४॥
 नाना दुःखें नाना व्याधी । वृद्धपर्णी चळे बुद्धी । तन्हीं पुरेना आवधी । आयुष्याची ॥४५॥
 पापण्या भवयाचे केंस । पिकोन झडले निःशेष । सर्वांगीं लोंबलें मांस । चिरकुटासारिखें ॥४६॥
 देह सर्व पारिखें जालें । सवंगडे निःशेष राहिले । सकळ प्राणीमात्र बोले । मरेना कां ॥४७॥
 जें जन्मून पोसलीं । तेंचि फिरोन पडिलीं । अंतीं विषम वेळ आली । प्राणीयासी ॥ ४८ ॥
 गेलें तारुण्य गेलें बळ । गेलें संसारीचें सळ । वाताहात जालें सकळ । शरीर आणि संपत्ती ॥४९॥
 जन्मवरी स्वार्थ केला । तितुकाहि वेर्थ गेला । कैसा विषम काळ आला । अंतकाळीं ॥ ५० ॥
 सुखाकारणें घुरला । सेखीं दुःखें कष्टी जाला । पुढें मागुता धोका आला । येमयातनेचा ॥५१॥
 जन्म अवघा दुःखमूळ । लागती दुःखाचे इंगळ । ह्मणोनियां तत्काळ । स्वाहित करावें ॥५२॥
 असो ऐसें वृद्धपण । सकळांस आहे दारुण । ह्मणोनियां शरण । भगवंतास जावें ॥५३॥
 पुढें वृद्धीस तत्त्वतां । गर्भीं प्रस्तावा होता । तोचि आला मामुता । अंतकाळीं ॥५४॥

सणौनि मागुतें जन्मांतर । प्राप्त मातेचें उंदर । संसार हा अतिदुस्तर । तोचि ठाकून आला ॥५५॥

सगवद्भजनावांचुनी । चुकेना हे जन्मयोनि । तापत्रयांची जाचणी । सांगिजेल पुढें ॥५६॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समास पंचम ॥ ५ ॥

* * *

दासबोध परिचय: प्रश्नपत्रिका २ री

(दासबोध द. २ स. २, ३, ४ व ५ वर आधारित)

- प्र. १ एका करंट्याचा जीवनवृत्तांत वरील समासामध्ये समर्थांनी कथन केला आहे. तो सुमारे पंधरा ओळीत लिहा.
- प्र. २ माणसाला मातेच्या ममतेचे आणि ईश्वराच्या कृपेचे स्मरण केव्हा येते, असे वरील समासात दाखविले आहे ? फक्त ओव्या लिहा.
- प्र. ३ “ बालकाचे मानसशास्त्र ” समर्थांना अवगत होते, असे या समासामध्ये कोठे दिसते ? ओव्या लिहा.
- प्र. ४ पुढील ओव्यांचे चरण ज्यामध्ये आहेत, त्या ओव्या संपूर्ण लिहा.
(१) जन्मवरी स्वार्थ केला । (२) म्हणौन धन्य धन्य ते प्रपंची जन । (३) लेकरे उदंड जालीं ।

स्वाध्याय ३ रा: (दशक २ मधील समास १ व १० वर आधारित)

दशक दुसरा : मूर्खलक्षणांचा

जगामध्ये फार पूर्वीपासून मूर्खांना समाजामध्ये मान्यता (?) मिळाली आहे. बरे, असा मानवसमाज नाही की, ज्याच्यामध्ये मूर्खांचे अस्तित्व आढळत नाही. मोठमोठ्या विचारवंतांनी, तत्त्ववेत्त्यांनी आणि साहित्यिकांनी मूर्ख माणसाचे वर्णन करून ठेवले आहे. मूर्खांची व मूर्खपणाची सर्वसामान्य व्याख्या करणे सोपे नाही. जीवनात आपले हित साधण्याची संधी असून, जो ते साधून घेत नाही तो मूर्ख समजावा. परमार्थ साधणे किंवा आत्मज्ञान करून घेणे, हे मानवी जीवनाचे स्वरे ध्येय आहे. ते साधण्यास नरदेहच अत्यंत उपयोगी पडतो. या दोन मूलभूत गोष्टी पहिल्या दशकात स्पष्टपणे मांडल्या. परमार्थ किंवा आत्मज्ञान याच्या उलट प्रपंच किंवा अज्ञान होय. अज्ञान नाहीसे करण्यासाठी दासबोध सांगितला आहे. या कारणाने अज्ञानाचे स्वरूप सांगण्यास श्री समर्थांनी दुसऱ्या दशकात आरंभ केला. अज्ञानी माणसांच्या वागण्यातच अखेर अज्ञान प्रगटपणे आढळते. यासाठी मूर्ख, कुविया, रजोगुण, तमोगुण व पढतमूर्ख यांच्या एकंदर आचरणाचे सविस्तर वर्णन केले. प्रापंचिक माणसे वेहबुद्धीत वावरतात. वेहबुद्धी एकदम नाहीशी होत नाही. त्यासाठी नीतीचे आचारण आणि वैराग्याचा अभ्यास दोन्ही अवश्य असतात. म्हणून सद्विद्या, सत्वगुण आणि विरक्त यांची लक्षणे सांगितली. आत्मज्ञानाचे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवले, सत्वगुणाचा विकास केला आणि विरक्ती अंगी बाणली, तरच परमार्थसाधना नीट चालते. म्हणून या दशकात परमार्थसाधनेचा पाया श्री समर्थांनी घातला.

द. २ - १ : मूर्खलक्षण

श्री समर्थांच्या मते प्रपंचाला सर्वस्वी खरा मानून जीवन जगणारा अज्ञानी माणूस तो मूर्ख होय. हा मूर्ख अत्यंत स्वार्थी असल्याने सगळे जग माझ्या सुखासाठी आहे असे समजतो. मी व माझे

यापलीकडे त्याला काही दिसतच नाही. देहच मी आहे, या घट्ट कल्पनेमुळे देहसुखासाठी तो सारखा हापापलेला असतो. अत्यंत विकारवश असल्याने त्याचे मन द्वेषमत्सराने भरून वाहते यात नवल नाही. परंतु भोग भोगताना विकारांच्या पायी तो मनाची किंवा जनाची लाज, मर्यादा बाळगीत नाही. धर्म, नीती किंवा न्याय यांची चाड न धरता, तो अनीतीने खूप द्रव्य मिळवितो आणि निच प्रकारांचा सहज अंगीकार करतो. आईबाप, गुरू देव, स्वामी यांपैकी कोणीच त्याला पूजनीय वाटत नाहीत. ईश्वरास तर तो विसरलेलाच असतो. पण कधी काळी देव आठवलाच तर प्रपंचात भोग कमी पडला म्हणून तो त्याला शिव्या देतो. चंचल बुद्धीचा हा मूर्ख माणूस मायेच्या जिवलगाना कधी प्रेमाने वागवीत नाही, आळसात वेळ घालवतो, व सदासर्वकाळ चिंताग्रस्त असतो. तात्पर्य श्रीसमर्थाचा मूर्ख म्हणजे समाजातील अत्यंत स्वार्थी, विकारवश, कुविचारी, भोगी, हीनलक्षणी आणि आळशी माणूस होय.

॥ श्रीराम ॥

ओं नमोजि गजानना । येकदंता त्रिनयना । कृपादृष्टि भक्तजना । अवलोकावें ॥१॥
तुज नमूं वेदमाते । श्रीशारदे ब्रह्मसुते । अंतरीं वसे कृपावेंते । स्फूर्तिरूपें ॥२॥
बंदून सद्गुरुचरण । करून रघुनाथस्मरण । त्यागार्थ मूर्खलक्षण । बोलिजेल ॥३॥
येक मूर्ख येक पढतमूर्ख । उभय लक्षणीं कौतुक । श्रोतीं सादर विवेक । केला पाहिजे ॥४॥
पढतमूर्खाचें लक्षण । पुढिले समासीं निरूपण । सावध होऊनि विचक्षण । परिसोत पुढें ॥५॥
आतां प्रस्तुत विचार । लक्षणें सांगतां अपार । परि कांहीं येक तत्पर । होऊन ऐका ॥६॥
जे प्रपंचिक जन । जयांस नाहीं आत्मज्ञान । जे केवळ अज्ञान । त्यांचीं लक्षणें ॥७॥
जन्मला जयांचे उदरीं । तयांसि जो विरोध करी । सखी मानिली अंतुरी । तो येक मूर्ख ॥८॥
सांडून सर्वहि गोत । स्त्रीआधेन जीवित । सांगे अंतरींची मात । तो येक मूर्ख ॥९॥
परस्त्रीसीं प्रेमा धरी । श्वशुरगृहीं वास करी । कुळेंविण कन्या वरी । तो येक मूर्ख ॥१०॥
समर्थावरी अहंता । अंतरीं मानी समता । सामर्थ्येविण करी सत्ता । तो येक मूर्ख ॥११॥
आपली आपण करी स्तुती । स्वदेशीं भोगी विपत्ति । सांगे वडिलांची कीर्ती । तो येक मूर्ख ॥१२॥
अकारण हास्य करी । विवेक सांगतां न धरी । जो बहुतांचा वैरी । तो येक मूर्ख ॥१३॥
आपुलीं धरुनियां दुरी । पराव्यासीं करी मीत्री । परन्यून बोले रात्री । तो येक मूर्ख ॥१४॥
बहुत जागते जन । तयांमध्ये करी शयन । परस्थळीं बहु भोजन- । करी तो येक मूर्ख ॥१५॥
मान अथवा अपमान । स्वयें करी परिच्छिन्न । सप्त वेसनी जयाचें मन । तो येक मूर्ख ॥१६॥
धरून परावी आस । प्रेत्न सांडी सावकास । निसुगाईचा संतोष- । मानी तो येक मूर्ख ॥१७॥
घरीं विवेक उमजे । आणि सभेमध्ये लाजे । शब्द बोलतां निर्वुजे । तो येक मूर्ख ॥१८॥
आपणाहून जो श्रेष्ठ । तयासीं अत्यंत निकट । सिकवणेचा मानी वीट । तो येक मूर्ख ॥१९॥
नायेके त्यांसी सिकवी । वडिलांसी जाणीव दावी । जो आरजास गोवी । तो येक मूर्ख ॥२०॥
यकायेकीं येकसरा । जाला विषई निलाजिरा । मर्यादा सांडून सैरा- । वर्ते, तो येक मूर्ख ॥२१॥
औषध ने घे असोन बेधा । पथ्य न करी सर्वथा । न मिळे आलिया पदार्था । तो येक मूर्ख ॥२२॥
संगेविण विदेश करी । बोळस्त्रीविण संग धरी । जडी घाली महापुरीं । तो येक मूर्ख ॥२३॥

आपणास जेवें मान । तेथें अखंड करी गमन । रक्षूं नेणे मानाभिमान । तो येक मूर्ख ॥२४॥
 सेवक जाला लक्ष्मीदंत । तयाचा होय अंकित । सर्वकाल जो दुश्चित । तो येक मूर्ख ॥२५॥
 विचार न करीता कारण । दंड करी अपराधेविण । स्वल्पासाठीं जो कृपण । तो येक मूर्ख ॥२६॥
 देवलंड पितुलंड । शक्तिवीण करी तोंड । ज्याचे मूर्खीं भंडजभंड । तो येक मूर्ख ॥२७॥
 परीष्यावरी स्थाय दादा । बाहेरी दीन बापुडा । ऐसा जो कां वेढमूडा । तो येक मूर्ख ॥२८॥
 नीत यातीसीं सांगात । परांगनेसी येकांत । मार्गे जाय स्वात स्वात । तो येक मूर्ख ॥२९॥
 स्वयें नेणें परोपकार । उपकाराचा अनोपकार । करी थोडें बोले फार । तो येक मूर्ख ॥३०॥
 तपीळ खादाड आळसी । कुश्चीळ कुटीळ मानसी । धारीष्ट नाही जयापासीं । तो येक मूर्ख ॥३१॥
 विद्या वैभव ना धन । पुरुषार्थ सामर्थ्य ना मान । कोरडाच बाहें अभिमान । तो येक मूर्ख ॥३२॥
 लंडी लटिका लावाड । कुकर्मि कुटीळ निचाड । निद्रा जयाची वाड । तो येक मूर्ख ॥३३॥
 चर्ची जाऊन बस नेसे । चौबारां बाहेरी वैसे । सर्वकाल नम्र दिसे । तो येक मूर्ख ॥३४॥
 दंत चक्षु आणि घ्राण । पाणी वसन आणी चरण । सर्वकाल जयाचे मळिण । तो येक मूर्ख ॥३५॥
 वैधृति आणि वितिपात । नान कुमुहते जात । अपशकुनें करी घात । तो येक मूर्ख ॥३६॥
 क्रोधें अपमानें कुबुद्धि । अपणास आपण वधी । जयास नाही दृढ बुद्धि । तो येक मूर्ख ॥३७॥
 जिवलग्रांस परम खेदी । सुखाचा शत्रु तोहि नेदी । नीच जनास बंदी । तो येक मूर्ख ॥३८॥
 आपणास राखे परोपरी । शरणागतांस अवेरी । लक्ष्मीचा भवसा धरी । तो येक मूर्ख ॥३९॥
 पुत्र कळत्र आणि दारा । इतुकाचि मानुनियां थारा । विसरोन गेला ईश्वरा । तो येक मूर्ख ॥४०॥
 जैसैं जैसैं करावें । तैसैं तैसैं पावावें । हें जयास नेणवे । तो येक मूर्ख ॥४१॥
 पुरुषाचेनि अष्टगुणें । स्त्रियांस ईश्वरी देणें । ऐसा केल्या बहुत जेणें । तो येक मूर्ख ॥४२॥
 दुर्जनाचेनि बोलें । मर्यादा सांडून चाले । दिवसा झोकिले डोळे । तो येक मूर्ख ॥४३॥
 देवद्रोही गुरुद्रोही । मातृद्रोही पितृद्रोही । ब्रह्मद्रोही स्वामीद्रोही । तो येक मूर्ख ॥४४॥
 परपीडेचें मानी सुख । परसंतोषाचें मानी दुःख । गेले वस्तूचा करी शोक । तो येक मूर्ख ॥४५॥
 आदरेविण बोलणें । न पुसतां साक्ष देणें । निंद्य वस्तु आगिकारणें । तो येक मूर्ख ॥४६॥
 तुक तोडून बोले । मार्ग सांडून चाले । कुकर्मि मित्र केले । तो येक मूर्ख ॥४७॥
 पत्य राखों नेणें कदा । विनोद करी सर्वदा । हासतां स्वजे पेटे द्वंदा । तो येक मूर्ख ॥४८॥
 होड घाली अवघड । फाजेविण करी बडबड । बोलोंचि नेणे मुखजड । तो येक मूर्ख ॥४९॥
 बस शास्त्र दोनी नसे । उंचे स्थळीं जाऊन वैसे । जो गोत्रजांस विस्वासे । तो येक मूर्ख ॥५०॥
 तत्करासी बोळखी सांगे । देखिली वस्तु तोचि मागे । आपलें आन्हीत करी रागें । तो येक मूर्ख ॥५१॥
 हीन जनासी बराबरी । बोल बोले सरोचरी । वामहस्तें प्राशन करी । तो येक मूर्ख ॥५२॥
 समर्थासीं मत्सर धरी । अलभ्य वस्तूचा हेवा करी । घरीचा घरीं करी चोरी । तो येक मूर्ख ॥५३॥
 सांडूनियां जगदीशा । मनुष्याचा मानी भवसा । सार्थकेविण वेंची वयसा । तो येक मूर्ख ॥५४॥
 संसारदुःखाचेनि गुणें । देवास गाळी देणें । मैत्राचें बोले उणें । तो येक मूर्ख ॥५५॥
 अल्प अन्याय क्षमा न करी । सर्वकाल धारकीं धरी । जो विश्वासघात करी । तो येक मूर्ख ॥५६॥

समर्थाचे मनीचे तुटे । जयाचेनि सभा विटे । क्षणा बरा क्षणा पालटे । तो येक मूर्ख ॥५७॥
 बहुतां दिवसाचे सेवक । त्यागून ठेवी आणिक । ज्याची सभा निर्नायेक । तो येक मूर्ख ॥५८॥
 अनीतीनें द्रव्य जोडी । धर्म नीति न्याय सोडी । संगतीचें मनुष्य तोडी । तो येक मूर्ख ॥५९॥
 घरीं असोन सुंदरी । जो सदांचा परद्वारी । बहुतांचें उचिष्ट अंगीकारी । तो येक मूर्ख ॥६०॥
 आपलें अर्थ दुसऱ्यापासीं । आणि दुसऱ्याचें अभिळासी । पर्वत करी हीनासी । तो येक मूर्ख ॥६१॥
 अतिताचा अंत पाहे । कुग्रामामधें राहे । सर्वकाळ चिंता वाहे । तो येक मूर्ख ॥६२॥
 दोघे बोलत असती जेथें । तिसरा जाऊन वैसे तेथें । दोई खाजवी दोही हातें । तो येक मूर्ख ॥६३॥
 उदकामधें सांडी गुरळी । पायें पाये कांडोळी । सेवा करी हीन कुळीं । तो एक मूर्ख ॥६४॥
 स्त्री बाळका सलगी देणें । पिशाच्यासन्निध वसणें । मर्यादेविण पाळी सुणें । तो येक मूर्ख ॥६५॥
 परस्त्रीसीं कळह करी । मुकी वस्तु निघातें मारी । मूर्खाची संगती धरी । तो येक मूर्ख ॥६६॥
 कळह पाहात उभा राहे । तोडविना कौतुक पाहे । खरें अस्तां खोटें साहे । तो येक मूर्ख ॥६७॥
 लक्ष्मी आलियावरी । जो मागील वोळखी न धरी । देवीं ब्राह्मणीं सत्ता करी । तो येक मूर्ख ॥६८॥
 आपुलें काज होये तंवरी । बहुसाल नम्रता धरी । पुढिलांचें कार्य न करी । तो येक मूर्ख ॥६९॥
 अक्षरें गाळून वाची । कां तें घाली पदरिचीं । नीघा न करी पुस्तकाची । तो येक मूर्ख ॥७०॥
 आपण बांवीना कधीं । कोणास वाचावया नेदी । बांधोन ठेवी बंदीं । तो येक मूर्ख ॥७१॥
 ऐसीं हें मूर्खलक्षणें । श्रवणें चातुर्य बाणे । चित्त देउनियां शहाणे । ऐकती सदा ॥७२॥
 लक्षणें अपार असती । परीं कांहीं येक येथामाती । त्यागार्थ बोलिलें श्रोतीं । क्षमा केलें पाहिजे ॥७३॥
 उत्तम लक्षणें ध्यावीं । मूर्खलक्षणें त्यागावीं । पुढिले समासीं आघवीं । निरोपिलीं ॥७४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मूर्खलक्षणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

द. २ : १० पढतमूर्खलक्षण

माणसाच्या अंतःकरणात आत्मबुद्धी आणि देहबुद्धी दोन्ही वास करतात. आत्मबुद्धी निःपक्षपाती असते म्हणून खरे, चांगले व हिताचे काय ते सांगते. देहबुद्धी पक्षपाती असते म्हणून तात्पुरते खरे, दिसायला बरे व देहाला सुख होणारे ते सांगते. प्रापंचिक माणसामध्ये देहबुद्धीचा जोर असतो तर विरक्त पुरुषामध्ये आत्मबुद्धीचा जोर असतो. परिणाम असा होतो की, प्रापंचिक माणसाच्या जीवनात अंतर्गत द्वंद आणि विरोध निर्माण होतात. मग असा माणूस सत्कर्म कोणते ते माहीत असून दुष्कर्म करतो, वंश काय ते माहीत असून निंघ स्वीकारतो, सद्गुणांची जाणीव असून दुर्गुण अंगीकारतो. सदाचाराची किंमत ओळखून भ्रष्टाचार करतो, आणि उत्तम लक्षणे जाणूनबुजून सोडतो व हीन लक्षणांना थारा देतो. अशा माणसाला श्री समर्थ पढतमूर्ख म्हणतात. दुसऱ्यावर एखादा प्रसंग आला तर तो उत्तम प्रकारे ज्ञान सांगतो पण तोच प्रसंग स्वतःवर आला असता जो स्वार्थापायी उलट वागतो त्याला पढतमूर्ख म्हणतात. प्रपंचाच्या पसाऱ्यामध्ये सगळा स्वार्थाचाच धुमाकूळ असतो. तेव्हा प्रपंचाच्या क्षेत्रात पढतमूर्ख आढळतात यात नवल नाही. पण वैराग्य, अनासक्ती आणि निःस्वार्थीपणा हा परमार्थाचा प्राण आहे. अशा परमार्थाच्या क्षेत्रात जेव्हा पढतमूर्खांचा सुळसुळाट होतो तेव्हा समाजाच्या आरोग्याला मोठी कीड लागते. भारतातील अध्यात्माची हीच शोकांतिक आहे. श्री समर्थाना या शोकांतिकेचे मांभीर्य जेवढे बोचले तेवढे इतरांना क्वचितच बोचले. म्हणून त्यासाठी एक संबंध समास त्यांनी लिहिला.

॥ श्रीराम ॥

मागां सांगितलीं लक्षणें । मुख्यांआंगीं चातुर्य बाणे । आतां ऐका शाहाणे-। असोनि, मूर्ख ॥१॥
 तथा नांव पढतमूर्ख । श्रोतीं न मनावें दुःख । अवगुण त्यागितां, सुख । प्राप्त होये ॥२॥
 बहुश्रुत आणि वित्पन्न । प्राजळ बोले ब्रह्मज्ञान । दुराशा आणि अभिमान । धरी, तो येक पढतमूर्ख ।
 मुक्ताक्रिया प्रतिपादी । सगुणभक्ति उछेदी । स्वधर्म आणि साधन निंदी । तो येक पढतमूर्ख ॥४॥
 आपलेन ज्ञातेपणें । सकळांस शब्द ठेवणें । प्राणीमात्रांचें पाहें उणें । तो येक पढतमूर्ख ॥५॥
 शिष्यास अवज्ञा घडे । कां तो संकटी पडे । जयाचेनि शत्रें मन मोडे । तो येक पढतमूर्ख ॥६॥
 रजोगुणी तमोगुणी । कपटी कुटिल अंतःकर्णी । वैभव देखोन बाखाणी । तो येक पढतमूर्ख ॥७॥
 समूळ ग्रंथ पाहिल्याविण । उगाच ठेवी जो दूषण । गुण सांगतां अवगुण । पाहे तो येक पढतमूर्ख ॥
 लक्षणें ऐकोन मानी बीट । मत्सरें करी खटपट । नीतिन्याय उद्धट । तो येक पढतमूर्ख ॥९॥
 जाणपणें भर्रीं भरे । आला क्रोध नावरे । क्रिया शब्दास अंतरे । तो येक पढतमूर्ख ॥१०॥
 वक्ता अधिकारेंवीण । वक्तृत्वाचा करी सीण । वचन जयाचें कडीण । तो येक पढतमूर्ख ॥११॥
 श्रोता बहुश्रुतपणें । वक्त्यास आणी उणें । वाचाळपणाचेनि गुणें । तो येक पढत मूर्ख ॥१२॥
 दोष ठेवी पुढिलांसी । तेंचि स्वयें आपणापासीं । ऐसें कळेना जयासी । तो येक पढतमूर्ख ॥१३॥
 अभ्यासाचेनि गुणें । सकळ विद्या जाणे । जनास निवडं नेणें । तो येक पढतमूर्ख ॥१४॥
 हस्त बांधीजे उर्णतेंतें । लोभें मृत्यु भ्रमरातें । ऐसा जो प्रपंची-गुंते तो येक पढतमूर्ख ॥१५॥
 स्त्रियांचा संग धरी । स्त्रियांसी निरूपण करी । निश्च वस्तु आंगिकारी । तो येक पढतमूर्ख ॥१६॥
 जेणें उणीव ये आंगासी । तेंचि दृढ धरी मानसीं । देहबुद्धि जयापासीं । तो येक पढतमूर्ख ॥१७॥
 सांडूनियां श्रीपती । जो करी नरस्तुती । कां दृष्टी पाडिल्यांची कीर्ती- । वर्णी, तो येक पढतमूर्ख ॥१८॥
 वर्णी स्त्रियांचे आवेव । नाना नाटकें हावभाव । देवा विसरे जो मानव । तो येक पढतमूर्ख ॥१९॥
 भरोन वैभवाचे भर्रीं । जीवमात्रास तुल्य करी । पाषांडमत थावरी । तो येक पढतमूर्ख ॥२०॥
 वित्पन्न आणि वीतरागी । ब्रह्मज्ञानी माहायोगी । भविष्य सांगों लागे जर्गी । तो येक पढतमूर्ख ॥२१॥
 श्रवण होतां अभ्यातरीं । गुणदोषाची चाळणा करी । परभूषणें मत्सरी । तो येक पढतमूर्ख ॥२२॥
 नाहीं भक्तीचें साधन । नाहीं वैराग्य ना भजन । क्रियेविण ब्रह्मज्ञान- । बोले, तो येक पढतमूर्ख ॥२३॥
 न मनी तीर्थ न मनी क्षेत्र । न मनी वेद न मनी शास्त्र । पवित्रकुळीं जो अपवित्र । तो येक पढतमूर्ख
 ॥२४॥ आदर देखोनि मन धरी । कीर्तीविण स्तुती करी । सर्वेचि निंदी अनादरी । तो येक पढतमूर्ख
 ॥२५॥ मागें येक पुढें येक । ऐसा जयाचा दंडक । बोले येक करी येक । तो येक पढतमूर्ख ॥२६॥
 प्रपंचाविशीं सादर । परमार्थी ज्याच्या अनादर । जाणपणें घे आधार । तो येक पढतमूर्ख ॥२७॥
 येथार्थ सांडून वचन । जो रक्षून बोले मन । ज्याचें जिणें पराधेन । तो येक पढतमूर्ख ॥२८॥
 सोंग संपाधी वरीवरी । करूं नये तेंचि करी । मार्ग चुकोन भरे भर्रीं । तो येक पढतमूर्ख ॥२९॥
 रात्रंदिवस करी श्रवण । न संढी आपले अवगुण । स्वहित आपलें आपण । तो येक पढतमूर्ख
 ॥३०॥ निरूपणीं भले भले । श्रोते येऊन बैसले । क्षुद्रें लक्षुनी बोले । तो येक पढतमूर्ख ॥३१॥
 शिष्य जाला अनार्थिकारी । आपली अवज्ञा करी । पुन्हां त्याची आशा धरी । तो येक पढतमूर्ख

॥३२॥ होत असतां श्रवण । देहास आलें उणेपण । क्रोधें करी चिणचिण । तो येक पढतमूर्ख ॥३३॥
 भरोन वैभवाचें भरीं । सद्गुरूची उपेक्षा करी । गुरुपरंपरा चोरी । तो येक पढतमूर्ख ॥३४॥
 ज्ञान बोलोन करी स्वार्थ । कृपणाऐसा सांची अर्थ । अर्थासाठीं लावी परमार्थ । तो येक पढतमूर्ख ॥३५॥
 वर्तल्याविण सिकवी । ब्राह्मज्ञान लावणी लावी । पराधेन गोसोवी । तो येक पढतमूर्ख ॥३६॥
 भक्तिमार्ग अवघा मोडे । आपणामध्ये उर्पंदर पडे । ऐसिये कर्मी पवाडे । तो येक पढतमूर्ख ॥३७॥
 प्रपंच गेला हातीचा । लेश नाही परमार्थाचा । द्वेषी देवां ब्राह्मणाचा । तो येक पढतमूर्ख ॥३८॥
 त्यागावया अवगुण । बोलिलें पढतमूर्खाचें लक्षण । विचक्षणें नीउन पूर्ण । क्षमा केलें पाहिजे ॥३९॥
 परममूर्खामाजी मूर्ख । जो संसारीं मानी मुख । या संसारदुःखाऐसें दुःख । आणीक नाही ॥४०॥
 तेंचि पुढें निरूपण । जन्मदुःखाचें लक्षण । गर्भवास हा दारुण । पुढें निरोपिला ॥४१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पढतमूर्खनिरूपणनाम समाप्त दशम ॥ १० ॥

* * *

दासबोध परिचय प्रश्नपत्रिका ३ री

(दासबोध द. २ स १ आणि द. २ स. १० वर आधारित)

- प्र. १. पुढील अर्थाच्या ओव्या लिहा.
- (१) अहंमन्यतेमुळे जो सर्वांना नावें ठेवतो, तो एक पढतमूर्ख असतो.
 - (२) अकारण हास्य कारणारा; वाजवी सद्भा न मानणारा तो एक मूर्ख असतो.
 - (३) स्वतः बहुश्रुत असून वाचाळ असल्यामुळे दुसऱ्याच्या वक्तव्याला कमीपणा आणतो, तो एक पढतमूर्ख असतो.
 - (४) मुलगा, पत्नी, यांचा एक आधार मानून जो ईश्वराला विसरून जातो, तो एक मूर्ख असतो.
 - (५) संसाराबद्दल आस्था बाळगून, परमार्थाचा तिरस्कार करतो, तो एक पढतमूर्ख असतो.
- प्र. २. पुढील ओव्यांचा अर्थ स्पष्ट करा.
- (१) होत असतां श्रवण । देहास आलें उणेपण । क्रोधें करी चिणचिण । तो येक पढतमूर्ख ॥
 - (२) हस्त बांधीजे ऊर्णतें । लोभें मृत्यु अमरातें । ऐसा जो प्रपंचीं गुंते । तो येक पढतमूर्ख ॥
- प्र. ३. मूर्खाचे दोन प्रकार समर्थानी सांगितले, त्या दोहोत फरक कोठे आहे ?
- प्र. ४. विद्यार्थ्यांसमोर बोधप्रद भाषण करताना 'मूर्ख लक्षण' समाप्तातील कोणत्या ओव्यांचे ठिपण आपणास करावेसे वाटेल; त्या ओव्या लिहा.

स्वाध्याय ४ या (द. २ मधील स ५, ६ व ७ वर आधारित)

द. २-५ : रजोगुणलक्षण

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांसारखा किंवा श्री समर्थासारखा अवतारी संत जरी ज्ञाला, तरी देहाने तो अखेर आपल्या स्वभावानुसार वागतो. माणूस म्हणून सर्व माणसे सारखी असली, तरी प्रत्येक माणूस आपापल्या परीने निराळा असतो. पण दृश्य सृष्टीची रचना अशी आहे की प्रत्येक विशेषाच्या वा. प... ३

मागे सामान्य असते. तेव्हा माणसांच्या निराळेपणाच्या मागे असणारे सामान्य कोणते कोणते याचा शोध प्राचीन कालपासून विचारवंत करीत आहेत. जे जे आकारात येते ते ते त्रिगुणांचे बनलेले असते, असा सिद्धांत भारतामध्ये कपिलाचार्यांनी फार पूर्वी मांडला. वेदान्त तत्वज्ञानाने तो ग्राह्य ठरवून आपलासा करून घेतला. कपिलांचे सांगणे असे की जर सगळे दृश्य विश्व सत्व, रज व तम या तीन गुणांनी विणलेले आहे, तर माणूस देखील त्रिगुणात्मक असला पाहिजे. प्रकाश, ज्ञान, शांति, समाधान, निःस्वार्थी प्रेम, इत्यादि सत्वगुणांबरोबर येतात. वासना, धडपड, खटपट, उद्योगीपणा, लढाऊ वृत्ति इत्यादि रजोगुणांबरोबर येतात. आळस, निद्रा, सुस्ती, जडत्व, मोह, इत्यादि तमोगुणांबरोबर येतात. प्रत्येक माणसामध्ये तीन्ही गुण असतात. पण त्यांपैकी एक इतर दोहोपेक्षा वरचढ असतो. त्या वरचढ गुणांप्रमाणे प्रत्येक माणूस सत्त्वगुणी, रजोगुणी किंवा तमोगुणी मानला जातो. ब्रह्मज्ञानाच्या दृष्टीने सगळे संत एकाच भूमिकेवर असतात, हे काही खोटे नाही, पण ज्ञानाचा समान अधिकार भोगणारी ही मंडळी, त्रिगुणातीत असून व्यवहारात वागताना गुणप्रमाणानुसार भिन्न स्वभावाची व वर्तनाची दिसली. सामान्य मनुष्य या त्रिगुणांच्या साम्राज्यातच वावरतो. त्यांच्यामधूनच त्याला परमार्थाची वाटचाल करायची असते. तेव्हा प्रत्येक गुणात शुद्ध व शबल असा भेद केला. शुद्ध गुण परमार्थाकडे नेतो तर तोच गुण शबल असेल तर प्रपंचाकडे खेचतो, असे संतांनी सांगितले. पुढील तीन समाप्तांत या तीन गुणांचे सविस्तर वर्णन श्री समर्थ करीत आहेत.

॥ श्रीराम ॥

मुळीं देह त्रिगुणाचा । सत्त्वरजतमाचा । त्यामध्ये सत्त्वाचा । उत्तम गुण ॥ १ ॥
 सत्त्वगुणें भगवद्भक्ती । रजोगुणें पुनरावृत्ती । तमोगुणें अधोगती । पावति प्राणी ॥ २ ॥
 श्लोक ॥ ऊर्ध्व गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥
 त्यांतहि शुद्ध आणी सबळ । तेहि बोलिजेति सकळ । शुद्ध तेंचि जें निर्मळ । सबळ बाधक जाणावें ॥ ३ ॥
 शुद्धसबळाचें लक्षण । सावध परिसा विचक्षण । शुद्ध तो परमार्थी जाण । सबळ तो संसारिक ॥ ४ ॥
 तेया संसारिकांची स्थिती । देहीं त्रिगुण वर्तती । येक येतां दोन जाती । निघोनियां ॥ ५ ॥
 रज तम आणी सत्व । येणेंचि चाले जीवित्व । रजोगुणाचें कर्तृत्व । दाखऊं आतां ॥ ६ ॥
 रजोगुण येतां शरीरीं । वर्तणूक कैसी करी । सावध होउनी चतुरीं । परिसावें ॥ ७ ॥
 माझें घर माझा संसार । देव कैचा आणिला थोर । ऐसा करी जो निर्धार ॥ तो रजोगुण ॥ ८ ॥
 माता पिता आणी कांता । पुत्र सुना आणी दुहिता । इतुकियांची वाहे चिंता । तो रजोगुण ॥ ९ ॥
 बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें । दुसऱ्याचें अभिळाषावें । तो रजोगुण ॥ १० ॥
 कैचा धर्म कैचें दान । कैचा जप कैचें ध्यान । विचारीना पापपुण्य । तो रजोगुण ॥ ११ ॥
 नेणें तीर्थ नेणे व्रत । नेणे अतीत अभ्यागत । अनाचारी मनोगत । तो रजोगुण ॥ १२ ॥
 धनधान्याचें संचित । मन होयें द्रव्यासक्त । अत्यंत कृपण जीवित्व । तो रजोगुण ॥ १३ ॥
 मी तरुण मी सुंदर । मी बलाढ्य मी चतुर । मी सकळांमध्ये थोर । ह्याणे तो रजोगुण ॥ १४ ॥
 माझा देश माझा गांव । माझा वाढा माझा ठाव । ऐसी मनी धरी हांव । तो रजोगुण ॥ १५ ॥
 दुसऱ्याचें सर्व जावें । माझेंचि बरें असावें । ऐसें आठवें स्वभावें । तो रजोगुण ॥ १६ ॥
 कपट आणी मत्सर । जडे देहीं तिरस्कार । अथवा कामाचा विकार । तो रजोगुण ॥ १७ ॥

बाळकावरी ममता । प्रीतीने आवडे काता । लोभ वाटे समस्तां । तो रजोगुण ॥१८॥
जिवलगंची खंती । जेणे काळें वाटे चिर्ती । तेणे काळें सीघ्रगती । रजोगुण आला ॥१९॥
संसाराचे बहुत कष्ट । कैसा होईल सेवट । मनास आठवें संकट । तो रजोगुण ॥२०॥
कां मार्गे जें जें भोगिलें । तें तें मनीं आठवलें । दुःख अत्यंत वाटलें । तो रजोगुण ॥२१॥
वैभव देखोनि दृष्टी । आवडी उपजली पोटी । आशागुणें हिंपुटी । करी तो रजोगुण ॥२२॥
जें जें दृष्टी पडिलें । तें तें मनें मागितलें । लभ्य नस्तां दुःख जालें । तो रजोगुण ॥२३॥
विनोदार्थी भरे मन । श्रृंगारिक करी गायेन । राग रंग तान मान । तो रजोगुण ॥२४॥
टवाळी ढवाळी निंदा । सांगणें घडे वेवादा । हास्य विनोद करी सर्वदा । तो रजोगुण ॥२५॥
आळस उठे प्रबळ । कर्मणुकेचा नाना खेळ । कां उपभोगाचे गोंधळ । तो रजोगुण ॥२६॥
कळावंत बहुरूपी । नटावलोकी साक्षेपी । नाना खेळीं दान अर्पितो । रजोगुण ॥२७॥
उन्मत्त द्रव्यावरी अति प्रीती । ग्रामज्य आठवे चिर्ती । आवडे नीचाची संगती । तो रजोगुण ॥२८॥
तश्करविद्या जीवीं उठें । परन्यून बोलावें वाटे । नित्यनेमास मन विटे । तो रजोगुण ॥२९॥
देवकारणीं लाजाळु । उदरालागीं कष्टाळु । प्रपंची जो स्नेहाळु । तो रजोगुण ॥३०॥
गोडग्रासीं आळकेषण । अत्यादरें पिंडपोषण । रजोगुणें उपोषण । केलें न वचे ॥३१॥
श्रृंगारिक ते आवडे । भक्ती वैराग्य नावडे । कळालाधर्मीं पवाडे । तो रजोगुण ॥३२॥
नेणोनियां परमात्मा । सकळ पदार्थी प्रेमा । बळात्कारें घालीं जन्मा । तो रजोगुण ॥३३॥
असो ऐसा रजोगुण । लोभें दावी जन्ममरण । प्रपंची तो सबळ जाण । दारुण दुःख भोगवी ॥३४॥
आतां रजोगुण हा सुटेना । संसारिक हें तुटेना । प्रपंची गुंतली वासना । यास उपाय कोण ॥३५॥
उपाये येक भगवद्भक्ती । जरी ठाकेना विरक्ती । तरी येथानुशक्ती । भजन करावें ॥३६॥
काया वाचा आणी मनें । पत्रें पुष्पें फळें जीवनें । ईश्वरीं अर्पुनियां मनें । सार्थक करावें ॥३७॥
येथानुशक्ती दानपुण्य । परी भगवंतीं अनन्य । सुखदुःखें परी चिंतन । देवाचेंचि करावें ॥३८॥
आदिअंतीं येक देव । मध्येंचि लाविली माव । ह्यणोनियां पूर्ण भाव । भगवंतीं असावा ॥३९॥
ऐसा सबळ रजोगुण । संक्षेपें केलें कथन । आतां शुद्ध तो तूं जाण । परमार्थिक ॥४०॥
त्याचे बोळखीचें चिन्ह । सत्त्वगुणीं असे जाण । तो रजोगुण परिपूर्ण । भजनमूळ ॥४१॥
ऐसा रजोगुण बोलिला । श्रोतीं मनें अनुमानिला । आतां पुढें परिसिला । पाहिजे तमोगुण ॥४२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे रजोगुणलक्षणनाम समाप्त पंचम ॥ ५ ॥

द. २ - ६ : तमोगुणलक्षण

विश्वविद्यालयातील परीक्षांमध्ये पहिला, दुसरा आणि तिसरा असे पास होणारांचे तीन वर्ग असतात. तिसऱ्या वर्गापलीकडे वर्ग नसतो. त्याचप्रमाणे श्री समर्थानी सत्त्वगुणी, रजोगुणी आणि तमोगुणी असे माणसाचे तीन वर्ग कल्पिले आहेत. सत्त्वगुणी माणूस स्वऱ्या अर्थांने माणूस असतो यात शंका नाही. शुद्ध रजोगुणी माणूससुद्धा सत्त्वगुणी म्हणूनच मानायला हरकत नाही. आता उरली दोन, शबल रजोगुणी आणि तमोगुणी माणसे. यांपैकी शबल रजोगुणी माणूस म्हणजे मनापासून प्रपंचात रस घेणारा सामान्य संसारी माणूस होय. त्याच्या जीवनात परमार्थाला स्थान नसते, हे जरी

खरे असले तरी तो मोठ्या रसिकतेने जीवन जगतो. खावे, प्यावे, भोग भोगावे, खेळ खेळावे, नाटक बाहावे व करावे, व्यसन करावे, संगीत नृत्यादि कलांचा रस घ्यावा, पैसा मिळवावा आणि बैनीत आयुष्य घालवावे, असा त्याचा दृष्टिकोन असतो. तो उघडपणे भोगी वृत्तीचा असतो. तमोगुणी माण-
सामध्ये शबल रजोगुणाचे सगळे दोष आहेत इतकेच नव्हे तर त्यामध्ये प्रत्येक ठिकाणी एकांतिकपणा, आततायीपणा, आणि अघोरीपणा आढळतो. उदा :-रजोगुणाप्रमाणे तमोगुणात विकार असतात. पण ते भयंकर प्रमाणात असतात, स्वार्थ असतो. पण तो अमर्याद असतो, आसक्ती असते, पण ती अवास्तव असते. अनुष्ठान असते पण ते आततायी असते, आणि साधन असते पण ते अघोरी असते. तमोगुणी माणूस संगती करण्यास कठीण असतो. नाइलाजाने त्याला माणूस म्हणायचे इतकेच.

द. २-६ : तमोगुणलक्षण

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिलां रजोगुण । क्रियेसहित लक्षण । आतां ऐका तमोगुण । तोहि सांगिजेल ॥ १ ॥
संसारिं दुःखसंमंथ । प्राप्त होतां उठे खेद । कां अद्भुत आला क्रोध । तो तमोगुण ॥ २ ॥
शेरीरीं क्रोध भरतां । नोळखे माता पिता । बंधु बहिण कांता । ताडी, तो तमोगुण ॥ ३ ॥
दुसऱ्याचा प्राण घ्यावा । आपला आपण स्वयें द्यावा । विसरवी जीवभावा । तो तमोगुण ॥ ४ ॥
भरलें क्रोधाचें काविरें । पिशाच्यापरीं वावरे । नाना उपायें नावरे । तो तमोगुण ॥ ५ ॥
आपला आपण शस्त्रपात । पराचा करी घात । ऐसा समय वर्तत । तो तमोगुण ॥ ६ ॥
ढोळां युध्यचि पाहावें । रण पडिलें तेथें जावें । ऐसें घेतलें जीवें । तो तमोगुण ॥ ७ ॥
अखंड भ्रांती पडे । केला निश्चय विघडे । अत्यंत निद्रा आवडे । तो तमोगुण ॥ ८ ॥
क्षुधा जयाची वाड । नेणे कडु अथवा गोड । अत्यंत जो कां मूढ । तो तमोगुण ॥ ९ ॥
प्रीतिपात्र गेलें मरणें । त्यालागीं जीव देणें । स्वयें आत्महत्या करणें । तो तमोगुण ॥ १० ॥
किडा गुंगी आणि स्वापद । याचा करूं आवडे बध । अत्यंत जो कृपामंद । तो तमोगुण ॥ ११ ॥
स्त्रीहत्या बाळहत्या । द्रव्यालागीं ब्रह्मत्या । करूं आवडे मोहत्या । तो तमोगुण ॥ १२ ॥
विसाळाचेनि नेटें । वीष घ्यावेंसें वाटे । परबध मनीं उठे । तो तमोगुण ॥ १३ ॥
अंतरीं धरुनि कपट । पराचें करी तळपट । सदा मॅस्त सदा उद्धट । तो तमोगुण ॥ १४ ॥
कळह व्हावा ऐसें वाटे । झोबी घ्यावी ऐसें उठे । अंतरीं द्वेष प्रगटे । तो तमोगुण ॥ १५ ॥
युध्य देखवें ऐकावें । स्वयें युध्यचि करावें । मारावें कीं मरावें । तो तमोगुण ॥ १६ ॥
मत्सरें भक्ति मोडावी । देवाळयें विघडावीं । फळतीं झाडें तोडावीं । तो तमोगुण ॥ १७ ॥
सत्कर्म ते नावडती । नाना दोष ते आवडती । पापभय नाहीं चिर्ची । तो तमोगुण ॥ १८ ॥
ब्रह्मवृत्तीचा उछेद । जीवमात्रास देणें खेद । करूं आवडे अप्रमाद । तो तमोगुण ॥ १९ ॥
आग्रप्रळये शस्त्रप्रळये । भूतप्रळये वीषप्रळये । मत्सरें करीं जीवक्षये । तो तमोगुण ॥ २० ॥
परपीडेचा संतोष । निष्ठुरपणाचा हव्यास । संसाराचा नये त्रास । तो तमोगुण ॥ २१ ॥
भांडण लाऊन द्यावें । स्वयें कौतुक पाहावें । कुबुद्धि घेतली जीवें । तो तमोगुण ॥ २२ ॥
प्राप्त जालियां संपत्ती । जीवांस करी यातायाती । कळवळा नये चिर्ची । तो तमोगुण ॥ २३ ॥

नावडे भक्ति नावडे भाव । नावडे तीर्थ नावडे देव । वेदशास्त्र नलगे सर्व । तो तमोगुण ॥ २४ ॥
 स्नानसंध्या नेम नसे । स्वधर्मी भ्रष्टला दिसे । अकर्तव्य करीतसे । तो तमोगुण ॥ २५ ॥
 जेष्ठ बंधु बाप माये । त्यांचीं वचनें न साहे । सीघ्रकोपी निघोन जाये । तो तमोगुण ॥ २६ ॥
 जगेंचि खावें जगेंचि असावें । स्तब्ध होऊन बैसावें । कांहीचि स्मरेना स्वभावे । तो तमोगुण ॥ २७ ॥
 चेटकाविद्येचा अभ्यास । शस्त्रविद्येचा हव्यास । मल्लविद्या व्हावी ज्यास । तो तमोगुण ॥ २८ ॥
 केले गळाचे नवस । राडिबेडीचे सायास । काष्ठयंत्र छेदी जिव्हेस । तो तमोगुण ॥ २९ ॥
 मस्तकीं भट्टे जाळावें । पोतें आंग हुरपळावें । स्वयें शस्त्र टोंचून घ्यावें । तो तमोगुण ॥ ३० ॥
 देवास सिर वाहावें । कां तें आंग समर्पावें । पडणीवरून घालून घ्यावें । तो तमोगुण ॥ ३१ ॥
 निग्रह करून धरणें । कां तें टांगून घेणें । देवद्वारी जीव देणे । तो तमोगुण ॥ ३२ ॥
 निराहार उपोषण । पंचाग्नी धूम्रपान । आपणास घ्यावें पुरून । तो तमोगुण ॥ ३३ ॥
 सकाम जें का अनुष्ठान । कां तें वायोनिरोधन । अथवा राहावें पडोन । तो तमोगुण ॥ ३४ ॥
 नखें केश वाढवावे । हस्तचि वतें करावे । अथवा वागसुन्य व्हावें । तो तमोगुण ॥ ३५ ॥
 नाना निग्रहें पिडावें । देहदुःखें चर्फडावें । क्रोधें देवास फोडावे । तो तमोगुण ॥ ३६ ॥
 देवाची जो निंदा करी । तो आशानुद्धि अघोरी । जो संतसंग न धरी । तो तमोगुण ॥ ३७ ॥
 ऐसा हा तमोगुण । सांगतां तो असाधारण । परीत्यागार्थ निरूपण । कांहीं येक ॥ ३८ ॥
 ऐसें वतें तो तमोगुण । परी हा पतनास कारण । मोक्षप्राप्तीचें लक्षण । नव्हे येणें ॥ ३९ ॥
 केल्या कर्मांचें फळ । प्राप्त होईल सकळ । जन्म दुःखाचें मूळ । तुटेना कीं ॥ ४० ॥
 व्हावया जन्माचें खंडण । पाहिजे तो सत्वगुण । तेंचि असे निरूपण । पुढिले समाप्ती ॥ ४१ ॥

इति श्री दासबोधे गुरुशिष्यसंवादे तमोगुणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

द. २-७ : सत्त्वगुणलक्षण

आपल्याभोवती पसरलेले सगळे विश्व त्रिगुणात्मक आहे, हे जर खरे, तर पृथ्वीवरील मानवी जीवन देखील त्रिगुणात्मक असले पाहिजे. सत्त्व, रज आणि तम हे तिन्ही शक्तिरूप आहेत. शक्ती स्वतः चांगली नाही आणि वाईटही नाही. वापरणारा तिचा जसा उपयोग करतो त्यावर ती चांगल अथवा वाईट परिणाम घडवून आणते. त्रिगुणामध्ये शुद्ध आणि शबल असा भेद करण्याचे कारण असे की, देहबुद्धीचा पगडा बसलेल्या स्वार्थी जीवनात गुणांचे शबल रूप दिसते, तर आत्मबुद्धीचा पगडा बसलेल्या निःस्वार्थी जीवनात त्यांचे शुद्ध रूप आढळते. उदा० शुद्ध पाहणे व युद्ध खेळणे किंवा वध करणे, हा तमोगुण आहे. भगवान् श्रीरामचंद्र अस्त्रविद्या शिकले आणि स्वतः मोठ्या उत्साहाने युद्ध खेळले. शिवाय त्यांनी वालीचा, रावणाचा, ताटकेचा देखील वध केला. त्याचप्रमाणे अर्जुन युद्ध नको म्हणत होता, पण एवढी अठरा अध्याय गीता सांगून भगवान् श्रीकृष्णांनी अखेर त्याला युद्ध करायला लावले. असे असून सुद्धा या दोन्ही अवतारांना कोणी तमोगुणी मानीत नाही. दोघांनीही केवळ कर्तव्य म्हणून युद्ध केले किंवा वध केला. अर्थात ती कर्मे संपूर्णपणे सात्त्विक होती यात वादच नाही. देहबुद्धीचे किंवा देहाभोवती केंद्रित झालेले जीवन म्हणजे प्रपंच आणि आत्म-बुद्धीचे किंवा देवाभोवती केंद्रित झालेले जीवन म्हणजे परमार्थ होय. त्रिगुणांचे प्रापंचिक रूप शबल, तर पारमार्थिक रूप शुद्ध असते. दोन्ही रूपांची थोडक्यात तुलना अशी:-

१. प्रापंचिक त्रिगुणः— जग माझ्यासाठी आहे ही भावना असल्याने स्वार्थप्रय असतात.
पारमार्थिक त्रिगुणः— मी जगासाठी आहे ही भावना असल्याने निःस्वार्थी असतात.
२. प्रा. त्रि. :- जड अशा दृश्याला सर्वस्व मानून भोगवृत्ती पोसतात.
पा. त्रि. :- सूक्ष्म अशा दृश्याला सर्वस्व मानून त्यागवृत्ती पोसतात.
३. प्रा. त्रि. :- कामनेच्या आधीनपणामुळे कर्मरत व प्रवृत्तिप्रधान असतात.
पा. त्रि. :- निःकामतेचा आदर्श असल्याने चिंतनशील व निवृत्तिप्रधान असतात.
४. प्रा. त्रि. :- वासनातृष्णीच्या नादाने देहातून सुख घेण्याची साधना जन्मभर करतात. त्यातून विज्ञान वाढीस लागते.
पा. त्रि. :- वासना निर्मूळ करण्याच्या नादाने भगवंतापासून सुख घेण्याची साधना जन्मभर करतात. त्यातून आत्मज्ञान प्रगटते.
५. प्रा. त्रि. :- या जीवनांत काम, क्रोध, द्वेष, मत्सर, वैगैरे विकारांचा घुमाकूळ चालतो. त्यामुळे सदैव असमाधान राहते.
पा. त्रि. :- या जीवनांत आत्मानात्मविवेकाचा रम्य विलास चालतो. त्यामुळे मनाला सदैव समाधान राहते.
६. प्रा. त्रि. :- सत्ताधारी, श्रीमंत, कलावंत, राजविलासी आणि चैनी पुरुष आदर्श मानले जातात. तसे व्हावेसे वाटते.
पा. त्रि. :- साधू, संत, महात्मे, योगी, त्यागी, आत्मज्ञानी, व भगवंताचे प्रेमळ भक्त आदर्श असतात. तसे व्हावेसे वाटते.
७. प्रा. त्रि. :- आकुंचित वृत्तीमुळे दोषदृष्टी असते. दुसऱ्याची निंदा घडते व त्यामुळे अनेकांशी विरोध येतो.
पा. त्रि. :- विशाल वृत्तीमुळे दुसऱ्याबद्दल प्रेम वाटते. त्याचे गुणच दिसतात. दोषांवर पांघरुण घातले जाते. म्हणून अनेकांशी स्नेह जडतो.
८. प्रा. त्रि. :- दुसऱ्याच्या दुःखाबद्दल उदासीनता असते, यापेक्षा हलक्या पातळीवर दुसऱ्याच्या दुःखाने सुख वाटते. परोपकार करण्याची प्रवृत्ती नसते.
पा. त्रि. :- दुसऱ्याचे दुःख पाहवत नाही, परोपकार करण्याची हौस असते. दुसऱ्याच्या सुखाने आपण सुखी होतो.
९. प्रा. त्रि. :- प्रपंचातील सुखाने सुखी तर दुःखाने दुःखी होतो. श्रृंगार, संगीत, नाच, नाटक, तमाशा, इत्यादि विरंगुळ्याची स्थाने असतात.
पा. त्रि. :- प्रपंचातील सुखदुःखांच्या हेलकाव्यांनी मन खालीवर होत नाही. दुःखाचा आघात झाला तरी मन डगमगत नाही. हरिकथा, भजन, कीर्तन, प्रवचन, पुण्यतिथीचा उत्सव इत्यादि विरंगुळ्याची स्थाने असतात.
१०. प्रा. त्रि. :- देहाला देव मानल्याने देहाचे अखंड स्मरण आणि अर्थात् भगवंताचे विस्मरण घडते.
पा. त्रि. :- देवाला सर्वस्व मानल्याने भगवंताचे अखंड स्मरण आणि त्यामुळे देहाचे आपोआप विस्मरण घडते. असो. या समासात सत्त्वगुणाची लक्षणे सांगताना श्री समर्थानी त्रिगुणांचे पारमार्थिक रूप सविस्तर सांगितले आहे

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिला तमोगुण । जो दुःखदायक दारुण । आतां ऐका सत्वगुण । परम दुल्लभ ॥ १ ॥
 जो भजनाचा आधार । जो योगियांची थार । जो निरसी संसार । दुःखमूळ जो ॥ २ ॥
 जेणें होये उत्तम गती । मार्ग फुटे भगवंती । जेणें पाविजे मुक्ती । सायोज्यता ते ॥ ३ ॥
 जो भक्तांचा कोंवसा । जो भवार्णवींचा भर्वसा । मोक्षलक्ष्मीची दशा । तो सत्वगुण ॥ ४ ॥
 जो परमार्थाचें मंडण । महंतांचें भूषण । रजतमाचें निशान । जयाचेनी ॥ ५ ॥
 जो परम सुखकरी । जो आनंदाची लहरी । देऊनियां, निवारी । जन्ममृत्यु ॥ ६ ॥
 जो अज्ञानाचा सेवट । जो पुण्याचें मूळ पीठ । जयाचेनि सांपडे वाट । परलोकाची ॥ ७ ॥
 ऐसा हा सत्वगुण । देहीं उमटतां आपण । तये क्रियेचें लक्षण । ऐसें असे ॥ ८ ॥
 ईश्वरीं प्रेमा अधिक । प्रपंच संपादनं लौकिक । सदा सन्निध विवेक । तो सत्वगुण ॥ ९ ॥
 संसारदुःख विसरवी । भक्तिमार्ग विमळ दावी । भजनक्रिया उपजवी । तो सत्वगुण ॥ १० ॥
 परमार्थाची आवडी । उठे भावार्थाची गोडी । परोपकारीं तांतडी । तो सत्वगुण ॥ ११ ॥
 स्नानसंध्या पुण्यशीळ । अभ्यासरींचा निर्मळ । शरीर वस्त्रें सोजवळ । तो सत्वगुण ॥ १२ ॥
 येजन आणी याजन । आधेन आणी अध्यापन । स्वयें करी दानपुण्य । तो सत्वगुण ॥ १३ ॥
 निरुपणाची आवडी । जया हरिकथेची गोडी । क्रिया पालटे रोकडी । तो सत्वगुण ॥ १४ ॥
 अश्वदानें गजदानें । गोदानें भूमिदानें । नाना रत्नांचीं दानें — । करी, तो सत्वगुण ॥ १५ ॥
 धनदान वस्त्रदान । अन्नदान उदकदान । करी ब्राह्मणसंतर्पण । तो सत्वगुण ॥ १६ ॥
 कार्तिकस्नानें माघस्नानें । व्रतें उद्यापनं दानें । निःकाम तीर्थें उपोषणें । तो सत्वगुण ॥ १७ ॥
 सहस्रभोजनं लक्षभोजनं । विविध प्रकारींचीं दानें । निःकाम करी सत्वगुणें । कामना रजोगुण ॥ १८ ॥
 तीर्थीं अर्पीं जो अग्रारें । बांधे वापीं सरोवरें । बांधे देवाळयें सिखरें । तो सत्वगुण ॥ १९ ॥
 देवद्वारीं पडशाळा । पाईरीया दीपमाळा । वृंदावनें पार पिंपळा — । बांधें, तो सत्वगुण ॥ २० ॥
 लावी वनं उपवनं । पुष्पवाटिका जीवनं । निववी तापस्यांचीं मनं । तो सत्वगुण ॥ २१ ॥
 संध्यामठ आणि भुयेरी । पाईरीया नदीतीरीं । भांडारगृहें देवद्वारीं । बांधे तो सत्वगुण ॥ २२ ॥
 नाना देवांचीं जे स्थानें । तेथें नंदादीप घालणें । वाहे आळंकार भूषणें । तो सत्वगुण ॥ २३ ॥
 जंगल मृदांग टाळ । दमामे नगारे काहळ । नाना वाद्यांचे कळोळ । सुस्वरादिक ॥ २४ ॥
 नाना सामग्री सुंदर । देवाळई घाली नर । हरिभजनीं जो तत्पर । तो सत्वगुण ॥ २५ ॥
 छेत्रें आणि सुखासनं । दिंड्या पताका निशाणें । वाहे चामरें सूर्यापानें । तो सत्वगुण ॥ २६ ॥
 वृंदावनं तुळसीवनं । रंगमाळा संमार्जनं । ऐसी प्रीति घेतली मनं । तो सत्वगुण ॥ २७ ॥
 सुंदरें नाना उपकरणें । मंडप चांदवे आसनं । देवळाई समर्पणें । हा सत्वगुण ॥ २८ ॥
 देवाकारणें खाद्य । नाना प्रकारीं नैवेद्य । अपूर्व फळें अर्पीं सद्य । तो सत्वगुण ॥ २९ ॥
 ऐसी भक्तीची आवडी । नीच दास्यत्वाची गोडी । स्वयें देवद्वार झाडी । तो सत्वगुण ॥ ३० ॥
 तिथी पर्व मोहोत्साव । तेथें ज्याचा अंतर्भाव । काया वाचा मनं सर्व । अर्पीं, तो सत्वगुण ॥ ३१ ॥
 हरिकथेसी तत्पर । गंधें माळा आणी धुशर । घेऊन उर्पीं निरंतर । तो सत्वगुण ॥ ३२ ॥

नर अथवा नारी । येथानुशक्ति सामग्री । घेऊन उर्भी देवद्वारी । तो सत्वगुण ॥३३॥
 महत्कृत्य सांडून मार्गे । देवास ये लागवेगें । भक्ति निकट आंतरंगें । तो सत्वगुण ॥३४॥
 थोरपण सांडून दूरी । नीच कृत्य आंगीकारी । तिष्ठत उर्भी देवद्वारी । तो सत्वगुण ॥३५॥
 देवालागीं उपोषण । बर्जी तांबोल भोजन । नित्य नेम जप ध्यान-करी, तो सत्वगुण ॥३६॥
 शब्द कठीण न बोले । अतिनेमेसीं चाले । योगी जेणें तोषविले । तो सत्वगुण ॥३७॥
 सांडूनिया अभिमान । निःकाम करी कीर्तन । श्वेद रोमांच स्फुराण । तो सत्वगुण ॥३८॥
 अंतरीं देवाचें ध्यान । तेणें निडारले नयन । पडे देहाचें विस्मरण । तो सत्वगुण ॥३९॥
 हरिकथेची अति प्रीति । सर्वथा नये विकृती । आदिक प्रेमा आदिअंतरीं । तो सत्वगुण ॥४०॥
 मुखीं नाम हातीं टाळी । नाचत बोले ब्रीदावळी । घेऊन लावी पायधुळीं । तो सत्वगुण ॥४१॥
 देहाभिमान गळे । विषई वैराग्य प्रबळे । मिथ्या माया ऐसें कळे । तो सत्वगुण ॥४२॥
 कांहीं करावा जपाये । संसारीं गुंतोन काये । उकलवी ऐसें हृदये । तो सत्वगुण ॥४३॥
 संसारासी त्रासे मन । कांहीं करावें भजन । ऐसें मनीं उठे ज्ञान । तो सत्वगुण ॥४४॥
 असतां आपुले आश्रमीं । अत्यादरें नित्यनेमी । सदा प्रीती लागे रामीं । तो सत्वगुण ॥४५॥
 सकळांचा आला वीट । परमार्थी जो निकट । आघातीं उपजे धारिष्ट । तो सत्वगुण ॥४६॥
 सर्वकाळ उदासीन । नाना भोगीं विटे मन । आठवे भगवद्भजन । तो सत्वगुण ॥४७॥
 पदार्थी न वैसे चित्त । मनीं आठवे भगवंत । ऐसा दृढ भावार्थ । तो सत्वगुण ॥४८॥
 लोक बोलती विकारी । तरी आदिक प्रेमा धरी । निश्चय बाणे अंतरीं । तो सत्वगुण ॥४९॥
 अंतरीं स्फूर्तीं स्फुरे । सस्वरूपीं तर्क भरे । नष्ट संदेह निवारे । तो सत्वगुण ॥५०॥
 शरीर लावावें कारणीं । साक्षेप उठे अंतःकर्णीं । सत्वगुणाची करणी । ऐसी असे ॥५१॥
 ज्ञाति क्षमा आणि दया । निश्चय उपजे जया । सत्वगुण जाणावा तया । अंतरीं आला ॥५२॥
 आले अतीत अभ्यागत । जाऊं नेदी जो भुकिस्त । येथानुशक्ती दान देत । तो सत्वगुण ॥५३॥
 तडितापडी दैन्यबाणें । आलें आश्रमाचेनि गुणें । तयालागीं स्थळ देणें । तो सत्वगुण ॥५४॥
 आश्रमीं अब्बाची आपदा । विमुख नव्हे कदा । शक्तिनुसार दे सर्वदा । तो सत्वगुण ॥५५॥
 जेणें जिकिली रसना । तृप्त जयाची वासना । जयास नाहीं कामना । तो सत्वगुण ॥५६॥
 होणार तैसें होत जात । प्रपंचीं जाला आघात । डळमळिना ज्याचें चित्त । तो सत्वगुण ॥५७॥
 येका भगवंताकारणें । सर्व सुख सोडिलें जेणें । केलें देहाचें सांडणें । तो सत्वगुण ॥५८॥
 विषई धांवें वासना । परी तो कदा डळमळिना । ज्याचें धारिष्ट चळेना । तो सत्वगुण ॥५९॥
 देह आपदेनें पीडला । क्षुधे तृषेनें वोसावला । तरी निश्चयो राहिला । तो सत्वगुण ॥६०॥
 श्रवण आणी मनन । निजध्यासें समाधान । शुद्ध जालें आत्मज्ञान । तो सत्वगुण ॥६१॥
 जयास अहंकार नसे । नैराशता विलसे । जयापासीं कृपा वसे । तो सत्वगुण ॥६२॥
 सकळांसीं नम्र बोले । मर्यादा धरून चाले । सर्व जन तोषविले । तो सत्वगुण ॥६३॥
 सकळ जनासीं आर्जव । नाहीं विरोधास ठाव । परोपकारीं वेची जीव । तो सत्वगुण ॥६४॥
 आपकार्याहून जीवीं । परकार्यासिद्धी करावी । मरोन कीर्ती उरवावी । तो सत्वगुण ॥६५॥

पराव्याचे दोषगुण । दृष्टीस देखे आपण । समुद्राऐसी साठवण । तो सत्वगुण ॥६६॥
नीच उत्तर साहाणें । प्रत्योत्तर न देणें । आला क्रोध सावरणें । तो सत्वगुण ॥६७॥
अन्यायेवीण गांजिती । नानापरी पीडा करिती । तितुकेंहि साठवी चिर्ची । तो सत्वगुण ॥६८॥
शरीरें घीस सहाणें । दुर्जनासीं मिळोन जाणें । निंदकास उपकार करणें । हा सत्वगुण ॥६९॥
मन भलतीकडे धावें । तें विवेकें आवरावें । इंद्रियें दमन करावें । तो सत्वगुण ॥७०॥
सत्क्रिया आचरावी । असत्क्रिया त्यागावी । वाट भक्तीची धरावी । तो सत्वगुण ॥७१॥
जया आवडे प्रातःस्नान । आवडे पुराण श्रवण । नाना मंत्रां देवतार्चन- । करी तो सत्वगुण ॥७२॥
पर्वकाळीं अतिसादर । वसंतपूजेस तत्पर । जयंत्याची प्रीती थोर । तो सत्वगुण ॥७३॥
विदेसिं मेलें मरणें । तयास संस्कार देणें । अथवा सादर होणें । तो सत्वगुण ॥७४॥
कोणी येकास मारी । तयास जाऊन वारी । जीव बंधनमुक्त करी । तो सत्वगुण ॥७५॥
लिंगें लाखोलीं अभिशेष । नामस्मरणीं विश्वास । देवदर्शनीं अवकाश । तो सत्वगुण ॥७६॥
संत देखोनि धावे । परम सुख हेलावे । नमस्कारी सर्वभावें । तो सत्वगुण ॥७७॥
संतकृपा होय जयास । तेणें उद्धरिला वंश । तो ईश्वराचा अंश । सत्वगुणें ॥७८॥
सन्मार्ग दाखवी जना । जो लावी हरिभजना । ज्ञान सिकवी अज्ञाना । तो सत्वगुण ॥७९॥
आवडे पुण्य-संस्कार । प्रदक्षणा नमस्कार । जया राहे पाठांतर । तो सत्वगुण ॥८०॥
भक्तीचा हव्यास भारी । ग्रंथसामग्री जो करी । धातुमूर्ति नानापरी । पूजी, तो सत्वगुण ॥८१॥
झळफळित उपकरणें । माळा गवाळी आसनें । पवित्रें सोज्वळें वसनें । तो सत्वगुण ॥८२॥
परपीडेचें वाहे दुःख । परसंतोषाचें सुख । वैराग्य देखोन हरिख- । मानी, तो सत्वगुण ॥८३॥
परभूषणें भूषण । परदूषणें दूषण । परदुःखें सिणे जाण । तो सत्वगुण ॥८४॥
आतां असां हें बहुत । देवीं धर्मीं ज्याचें चित्त । भजे कामनारहित । तो सत्वगुण ॥८५॥
ऐसा हा सत्वगुण सात्विक । संसारसागरीं तारक । येणें उपजे विवेक । ज्ञानमार्गाचा ॥८६॥
सत्वगुणें भगवद्भक्ती । सत्वगुणें ज्ञानप्राप्ती । सत्वगुणें सायोज्यमुक्ती । पाविजेते ॥८७॥
ऐसी सत्वगुणाची स्थिती । स्वल्प बोलिलें येथामती । साबध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान घावें ॥८८॥

इति श्रीदासबोधे गुहाशिष्यसंवादे सत्वगुणनाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

* * *

दासबोध परिचय प्रश्नप्रतिका ४ थी

(दासबोध द. २ मधील स. ५, ६ व ७ यावर आधारित)

- प्र. १ त्रिगुणांच्या संदर्भात माणसांचे वर्गीकरण कोणत्या प्रमुख गटात करता येते ? त्रिगुणांचे निश्चित फल सांगणारी ओवी लिहा.
- प्र. २ पुढील ओव्यांच्या विरुद्ध अर्थाच्या ओव्या 'सत्वगुण' समासातून शोधून काढा आणि लिहा.
- दा. ५...४

१) भांडण लाऊन द्यावे। स्वये कौतुक पाहावे।

२) परपीडेचा संतोष। निष्ठुरपणाचा हव्यास। संसाराचा नये त्रास। तो तमोगुण॥

प्र. २ खाली नमुन्यात दर्शविल्याप्रमाणे स्तंभ पाहून आधारभूत ओवीचा अंक लिहा.

क्रिया	कोणता गुण	ओवीचा आधार
१) संताची पालखी येताच धाव घेऊन दर्शनास जाणे २) हरिभजन करण्यात तत्पर असणे ३) मनाविरुद्ध कांही होताच आत्महत्या करणे ४) देवालयाचा जीर्णोद्धार करण्यासाठी धडपड करणे ५) फळती झाडे तोडणे, देवालये भ्रष्ट करणे ६) प्रातः स्नानाची आवड असणे ७) 'मी चतुर, मी ताकदवान...' अशा बढाया मारणे ८) नवसपूर्ती झाली नाही म्हणून देवाची मूर्ती फोडणे ९) स्वतःचा जीव धोक्यात घाळून इतरांचे प्राण वाचविणे १०) या संसाराचा शेवट कसा होईल अशी चिंता करीत बसणे	सत्त्वगुण	२-७-७७

प्र. ४ प्रपंच-वासना पेटविणाऱ्या रजोगुणापासून सुटका करून घेण्याचा उपाय समर्थानी सुचविला आहे त्या तीन ओव्या लिहा.

प्र. ५ 'शुद्ध करणे' ही कृती तामसी असली तरी श्रीराम अथवा श्रीकृष्ण यांच्या त्या कृतीबद्दल त्यांना तमोगुणी म्हणता येत नाही याचे कारण काय ?

स्वाध्याय ५ वा. (द. २ मधील स. ८ आणि ९ वर आधारित)

द. २ - ८ सद्विद्यानिरूपण

श्री समर्थांच्या मते समाजात सामान्यपणे माणसांचे तीन प्रकार आढळतात. एक सत्त्वगुणी माणसांचा वर्ग. मानवी जीवनात जे जे अध्यात्माला पोषक आहे त्याचे मनापासून सेवन करणारी ही माणसे असतात. दुसरा रजोगुणी माणसांचा वर्ग. मानवी जीवनातील देहसुखाला अनुकूल असणारे सगळे या लोकांना मनापासून हवे असते. तिसरा तमोगुणी किंवा कुवियेच्या माणसांचा वर्ग. मानवी जीवनातील अविवेकीपणाचा अतिरेक हाच या लोकांचा स्थायीभाव असतो कुवियेची माणसे अति हीन, स्वार्थी व समाजविवेक असतात. रजोगुणी माणसे घडू, स्वार्थी व स्वतःच्या सुखापलीकडे न पाहणारी असतात सत्त्वगुणी माणसे अगदी मऊ व नरम स्वार्थाची असून निःस्वार्थीपणाची वाटचाल आरंभ केलेली अशी असतात. या तिन्ही प्रकारच्या माणसांना आत्मसुधारणा होण्यासाठी आदर्श जरूर असतो. सद्विद्या लक्षणे अशा आदर्श पुरुषाची लक्षणे आहेत. श्री समर्थानी सांगितलेली या समाजातील लक्षणे पाहिली की, प्रभू रामचंद्राची व त्याचा शिष्योत्तम मारुतिरायाची आपोआप आठवण होते. अशा गुणांचा एक पुरुष ज्या समाजाला लाभतो, त्याचे माग्य उदयाला आले, असे निश्चितपणे समजावे त्याचे चरित्र अनेक पिढ्यांना स्फूर्ती देत राहते असे अनुभवास येते.

॥ श्रीराम ॥

ऐका सद्विद्येचीं लक्षणें । परम शुद्ध सुलक्षणें । विचार घेतां वळोचि बाणे । सद्विद्या आंगीं ॥ १ ॥
 सद्विद्येचा जो पुरुष । तो उत्तमलक्षणी विशेष । त्याचे गुण ऐकतां संतोष । परम वाटे ॥ २ ॥
 भाविक सात्विक प्रेमळ । शांति क्षमा दयासीळ । लीन तत्पर केवळ । अमृतवचनी ॥ ३ ॥
 परम सुंदर आणी चतुर । परम सबळ आणी धीर । परम संपन्न आणी उदार । आतिशयेंसीं ॥ ४ ॥
 परम ज्ञाता आणी भक्त । माहापंडित आणी विरक्त । महातपस्वी आणी शांत । आतिशयेंसीं ॥ ५ ॥
 वक्ता आणी नैराशता । सर्वज्ञ आणी सादरता । श्रेष्ठ आणी नम्रता । सर्वत्रांसी ॥ ६ ॥
 राजा आणी धार्मिक । शूर आणी विवेक । तारूण्य आणी नेमक । आतिशयेंसीं ॥ ७ ॥
 वृधाचारी कुळाचारी । युक्ताहारी निर्विकारी । धन्वंतरी परोपकारी । पद्महस्ती ॥ ८ ॥
 कार्यकर्ता निराभिमानी । गायक आणी वैष्णव जनी । वैभव आणी भगवद्भजनी । अत्यादरें ॥ ९ ॥
 तत्वज्ञ आणी उदासीन । बहुश्रुत आणी सज्जन । मंत्री आणी सगुण । नीतिवंत ॥ १० ॥ साधु
 पवित्र पुण्यसीळ । अंतरशुद्ध धर्मात्मा कृपाळ । कर्मनिष्ठ स्वधर्म निर्मळ । निर्लोभ अनुतापी ॥ ११ ॥
 गोडी आवडी परमार्थप्रीती । सन्मार्ग सत्क्रिया धारणा धृती । श्रुति स्मृती लीळा युक्ति । स्तुती मती
 परीक्षा ॥ १२ ॥ दक्ष धूर्त योग्य तार्किक । सत्यसाहित्य नेमक भेदक । कुशल चपळ चमत्कारिक । नाना
 प्रकारें ॥ १३ ॥ आदर सन्मान तार्तम्य जाणे । प्रयोगसमयीं प्रसंग जाणे । कार्याकारण चिन्हें जाणे ।
 विचक्षण बोलिका ॥ १४ ॥ सावध साक्षेपी साधक । आगम निगम शोधक । ज्ञानविज्ञान बोधक ।
 निश्चयात्मक ॥ १५ ॥ पुरश्चरणी तीर्थवासी । दृढव्रती कायाक्लेशी । उपासक, निग्रहासी । करूं जाणे १६
 सत्यवचनी शुभवचनी । कोमळवचनी थेकवचनी निश्चयवचनी । सौख्यवचनी । सर्वकाळ ॥ १७ ॥
 बासनातृप्त सखोल योगी । भव्य सुमसन्न वीतरागी । सौम्य सात्विक शुद्धमार्गी । निकषट निर्वेसनी
 ॥ १८ ॥ सुगढ संगीत गुणग्राही । अनापेक्षी लोकसंग्रही । आर्जव सख्य सर्वहि । प्राणीमात्रासी ॥ १९ ॥
 द्रव्यसुची दारासुची । न्यायसुची अंतरसुची । प्रवृत्तिसुची निवृत्तिसुची । सर्वसुची निःसंगपणें २०
 मित्रपणें परहितकारी । वाग्माधुर्य परशोकहारी । सामर्थ्यपणें वेत्रधारी । पुरुषार्थें जगमित्र ॥ २१ ॥
 संशयछेदक विशाल वक्ता । सकळ क्लृप्त असोनि श्रोता । कथानिरूपणीं शब्दार्था । जाऊंच नेदी ॥ २२ ॥
 वेवादरहित संवादी । संघरहित निरोपाधी । दुराशारहित अक्रोधी । निर्दोष निर्मत्सरी ॥ २३ ॥
 विमळज्ञानी निश्चयात्मक । समाधानी आणी भजक । सिद्ध असोनी साधक । साधन रक्षी ॥ २४ ॥
 सुखरूप संतोषरूप । आनंदरूप हास्यरूप । ऐक्यरूप आत्मरूप । सर्वत्रांसी ॥ २५ ॥
 भाग्यवंत जयवंत । रूपवंत गुणवंत । आचारवंत क्रियावंत । विचारवंत स्थिती ॥ २६ ॥
 येशवंत कीर्तिवंत । शक्तिवंत सामर्थ्यवंत । वीर्यवंत वरदवंत । सत्यवंत सुकृती ॥ २७ ॥
 विद्यावंत कळावंत । लक्ष्मीवंत लक्षणवंत । कुळवंत सुचिपंत । बळवंत दयाळू ॥ २८ ॥ युक्तिवंत
 गुणवंत वरिष्ठ । बुद्धिवंत बहुधारिष्ठ । दीक्षावंत सदासंतुष्ट । निस्पृह वीतरागी ॥ २९ ॥ असो ऐसें
 उत्तम गुण । हे सद्विद्येचें लक्षण । अभ्यासाया निरूपण । अल्पमात्र बोलिलें ॥ ३० ॥ रूपलावण्य

अभ्यासितां न ये । सहजगुणास न चले जपाये । काहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक गुणांची ॥३१॥
ऐसी हे सद्विद्या बरवी । सर्वत्रांपासी असावी । परी विरक्तपुरुषें अभ्यासावी । अगत्यरूप ॥३२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सद्विद्यानिरूपणनाम समाप्त अष्टम ॥ ८ ॥

द. २-९ विरक्तलक्षण

मनाच्या श्लोकामध्ये दोन सुरेख अशा ओळी आहेत:- “रफुरे वीषयीं कल्पना ते अविद्या । रफुरे ब्रह्म रे जाण माया सुविद्या ॥” अविद्या आणि विद्या या दोन शक्ती जगात अनुभवास येतात. ‘मी देहच आहे’ अशी भावना निर्माण करून अविद्या आपल्याला या दृश्य, स्थूल, इंद्रियप्रिय व अशाश्वत विश्वाच्या पसाऱ्यात गुंतवते. ‘मी आत्माच आहे’ अशी भावना निर्माण करून विद्या किंवा सद्विद्या आपल्याला त्या अदृश्य, अतींद्रिय व शाश्वत सच्चिदानंदाचा साक्षात्कार करून देते. अविद्या प्रपंच तर विद्या म्हणजे परमार्थ होय. “मी देहच आहे.” या भावनेमुळे आपले मन प्रपंचात म्हणजे सर्व दृश्य वस्तूंमध्ये व त्यांच्या द्वारे मिळणाऱ्या देहसुखामध्ये गुंतून राहते. परमार्थ साधायचा असेल, तर मन त्यांतून बाहेर पडले पाहिजे. ते बाहेर पडण्यास दृश्याचे प्रेम क्षीण झाले पाहिजे. दृश्याचे प्रेम क्षीण होण्यास एका भगवंताकडे प्रेम वळावे तरी, नाही तर दृश्याचे खोटेपण पटावे तरी. भगवंताकडे प्रेम वळणे हा भक्तिमार्ग व दृश्याचे खोटेपण हा ज्ञानमार्ग होय. दोन्ही मार्गांमध्ये मन दृश्याच्या कचाट्यातून बाहेर पडते. मनाच्या या अवस्थेला वैराग्यसंपन्न झाल्यावाचून परमार्थ साधत नाही. असा अटळ नियम आहे. देहबुद्धीच्या माणसाने प्रथम नीतिमान बनणे अवश्य आहे. त्यामध्ये इंद्रियांना आवर घालण्याची सवय होते. म्हणून श्रीसमर्थानी आधी उत्तम लक्षणे, सत्त्वगुणाची लक्षणे सांगितली. या सर्वांचे पर्यवसान वैराग्याचा उदय होण्यात व्हावे हे परमार्थात योग्य असते. म्हणून आता वैराग्यसंपन्न पुरुषाची लक्षणे ते सांगत आहेत.

॥ श्रीराम ॥

एका विरक्तांची लक्षणे । विरक्तें असावें कोण्या गुणें । जेणें आर्मीं सामर्थ्य बाणे । योगियाचें ॥१॥
जेणें सत्कीर्ति वाढे । जेणें सार्थकता घडे । जेणें करितां महिमा चढे । विरक्तांसी ॥ २ ॥
जेणें परमार्थ फावे । जेणें आनंद हेलावे । जेणें विरक्ति दुणावे । विवेकें सहित ॥३॥
जेणें सुख उचंबळें । जेणें सद्विद्या बोळे । जेणें भाग्यश्री प्रबळे । मोक्षें सहित ॥ ४ ॥
मनोरथ पूर्ण होती । सकळ कामना पुरती । मुखीं राहे सरस्वती । मधुर बोलावया ॥ ५ ॥
हे लक्षणे श्रवण कीजे । आणी सदृढ जीवीं धरिजे । तरी मग विख्यात होईजे । भूमंडळीं ॥६॥
विरक्तें विवेकें असावें । विरक्तें अध्यात्म वाढवावें । विरक्तें धारिष्ट धरावें । दमनविषई ॥७॥
विरक्तें राखावें साधन । विरक्तें लावावें भजन । विरक्तें विशेष ब्रह्मज्ञान । प्रगटवावें ॥ ८ ॥
विरक्तें भक्ती वाढवावी । विरक्तें शांती दाखवावी । विरक्तें येत्नें करावी । विरक्ती आपुली ॥९॥
विरक्तें सदक्रिया प्रतिष्ठावी । विरक्तें निवृत्ति विस्तारावी । विरक्तें नैराशता धरावी । सदृढ जिवेंसी ॥१०॥
विरक्तें धर्मस्थापनां करावी । विरक्तें नीति आवलंवावी । विरक्तें क्षमा सांभाळावी । अत्यादरेंसी ॥ ११ ॥
विरक्तें परमार्थ उजळावा । विरक्तें विचार शोधवा । विरक्तें सन्निध ठेवावा । सन्मार्ग सत्त्वगुण ॥ १२ ॥
विरक्तें भाविकें सांभाळावीं । विरक्तें प्रेमळें निचवावीं । विरक्तें साबडीं नुपेक्षावीं । शरणागतें ॥ १३ ॥
विरक्तें असावें परमदक्ष । विरक्तें असावें अंतर-

साक्ष । विरक्तें बोढावा कैपक्ष । परमार्थाचा ॥१४॥ विरक्तें अभ्यास करावा । विरक्तें साक्षेप धरावा । विरक्तें बगूत्रत्वे उभारावा । मोडला परमार्थ ॥ १५ ॥ विरक्तें विमळज्ञान बोळावें । विरक्तें वैराग्य स्तवीत जावें । विरक्तें निश्चयाचें करावें । समाधान ॥१६॥ पर्वे करावीं अचाटे । चालवावीं भक्तांची थाटे । नाना वैभवे कचाटे । उपासनामार्ग ॥ १७ ॥ हरिकीर्तनें करावीं । निरूपणें माजवावीं । भाक्तिमार्गे लाजवावीं । निंदक दुर्जनें ॥१८॥ बहुतांस करावे परोपकार । भलेपणाचा जीर्णोद्धार । पुण्यमार्गाचा विस्तार । बळेंचि करावा ॥ १९ ॥ स्नान संध्या जप ध्यान । तीर्थयात्रा भगवद्भजन । नित्यनेम पवित्रपण । अंतरशुद्ध असावें ॥ २० ॥ दृढ निश्चयो धरावा । संसार सुखाचा करावा । विश्वजन उद्धरावा । संसर्गमात्रें ॥ २१ ॥ विरक्तें असावें धीर । विरक्तें असावें उदार । विरक्तें असावें तत्पर । निरूपणविषई ॥ २२ ॥ विरक्तें सावध असावें । विरक्तें शुद्ध मार्गे जावें । विरक्तें शिजोन उरवावें । सदकीर्तीसी ॥ २३ ॥ विरक्तें विरक्त धुंडावे । विरक्तें साधु बोळखावे । विरक्तें मित्र करावे । संत योगी सज्जन ॥२४॥ विरक्तें करावीं पुरश्चरणें । विरक्तें फिरावीं तीर्थाटणें । विरक्तें करावीं नानास्थानें । परम रमणीय ॥ २५ ॥ विरक्तें उपाधी करावी । आणि उदासवृत्ति न संडावी । दुराशा जडों नेदावी । कोणयेकविषई ॥२६॥ विरक्तें असावें अंतरनिष्ठ । विरक्तें नसावें क्रियाभ्रष्ट । विरक्तें न व्हावें कनिष्ठ । पराधेनपणें ॥२७॥ विरक्तें समय जाणावा । विरक्तें प्रसंग बोळखावा । विरक्त चतुर असावा । सर्वप्रकारें ॥२८॥ विरक्तें येकदेसी नसावें । विरक्तें सर्व अभ्यासावें । विरक्तें अवघे जाणावें । ज्याचें त्यापरी ॥२९॥ हरिकथा निरूपण । सगुणभजन ब्रह्मज्ञान । पिंडज्ञान तत्व ज्ञान । सर्व जाणावें ॥३०॥ कर्ममार्ग उपासनामार्ग । ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग । प्रवृत्तिमार्ग निवृत्तीमार्ग । सकळ जाणावें ॥३१॥ प्रेमळस्थिती उदासस्थिती । योगस्थिती ध्यानस्थिती । विदेहस्थिती सहज-स्थिती । सकळ जाणावें ॥३२॥ ध्वनी लक्ष मुद्रा आसनें । मंत्र यंत्र विधी विधानें । नाना मतांचें देखणें । पाहोन सांडावें ॥ ३३ ॥ विरक्तें असावें जगमित्र । विरक्तें असावें स्वतंत्र । विरक्तें असावें विचित्र । बहुगुणी ॥ ३४ ॥ विरक्तें असावें विरक्त । विरक्तें असावें हरिभक्त । विरक्तें असावें नित्यमुक्त । अलिप्तपणें ॥ ३५ ॥ विरक्तें शास्त्रें धांडोळावीं । विरक्तें मते विभांडावी । विरक्तें मुमुक्षुं लावावीं । शुद्धमार्गे ॥३६॥ विरक्तें शुद्धमार्ग सांगावा । विरक्तें संशय छेदावा । विरक्तें आपला म्हणावा । विश्वजन ॥३७॥ विरक्तें निंदक वंदावें । विरक्तें साधक बोधावे । विरक्तें बद्ध चेववावे । मुमुक्षुनिरूपणें ॥ ३८ ॥ विरक्तें उत्तम गुण घ्यावे । विरक्तें अवगुण त्यागावे । नाना अपाय भंगावे । विवेकबळें ॥ ३९ ॥ ऐसीं हे उत्तम लक्षणें । ऐकावीं येकाग्र मन । याचा अव्हेर न करणें । विरक्तपुरुषें ॥ ४० ॥ इतुकें बोलिलें स्वभावें । त्यांत मानेल तितुकें घ्यावें । श्रोतीं उदास न करावें । बहु बोलिलें ह्मणौनी ॥४१॥ परंतु लक्षणें न घेतां । अवलक्षणें बाष्कळता । तेणें त्यास पढतमूर्खता । येवों पाहे ॥ ४२ ॥ त्या पढतमूर्खाचे लक्षण । पुढिले समार्सी निरूपण । बोलिलें असे सावधान । होऊन, एका ॥ ४३ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विरक्तलक्षणनाम समाप्त नवम ॥ ९ ॥

दासबोध परिचय प्रश्नपत्रिका ५ वी

(दासबोध दशक २ मधील समास ८ आणि ९ वर आधारित)

- प्र १. पुढील ओव्या लिहून त्यांचा संदर्भासहित अर्थ सांगा.
(१) २-८-३१ (२) २-८-१३ (३) २-९-२६.
- प्र २. जे सद्गुण जोडीने सहसा आढळत नाहीत असे समर्थाना आढळले त्यांच्या १५ जोड्या लिहा
- प्र ३. २-८-१६ ते २-८-२३ या ओव्यांच्या आधारे सद्बोधेच्या माणसाचे अंतर्बाह्य वर्णन करा.
- प्र ४ समर्थाचा विरक्त हा समाजाशी फटकून वागणारा एकान्तिक विचाराचा नसून लोकसंग्रहकर्ता नेता असतो. या विधानाची सत्यता स्पष्ट करा.
- प्र ५ १) आपणास दैनंदिनी लिहिण्याची सवय आहे का ?
२) दिवसात अनुभवविलेल्या नव्या-वाईट घटनांचे त्यामध्ये आपण लिहिता की, त्या सोबत आत्मचिंतनही असते.
३) मावी काळात करावयाच्या गोष्टींची टिपणे आपण करता का ?
४) दैनंदिनी लिहीत नसल्यास त्यामागील कारणे लिहा.

स्वाध्याय ६ वा. (द. ११ स. १० व द. १५ स २ वर आधारित)

द. ११ - १० निरुह वर्तणूक

व्यक्ती, संस्कृती आणि समाजसंस्था अशी तीन मानवी जीवनाची अंगे आहेत. यापैकी व्यक्ती सर्वात अधिक महत्त्वाची असते. सामान्य माणूस स्वार्थी असतो. त्याला निःस्वार्थीपणाचा आदर्श दाखवण्याचे काम संस्कृती करते तर तो आदर्श प्रत्यक्षात उतरवण्याचे काम समाजसंस्था करतात. श्रीसमर्थाचे म्हणणे असे की एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनात जर निःस्वार्थीपणा साकार झाला तर त्यामुळे समाजाची एकंदर पातळी उंचावते. स्वतः श्रीसमर्थ कमालीचे निःस्वार्थी होते. त्यांनी जो लोकसंग्रह केला त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव या समासामध्ये सांगून ठेवला आहे. समाजाला देहबुद्धीच्या किंवा स्वार्थाच्या जाळ्यातून बाहेर काढण्याचा खटाटोप करणाऱ्या महंताच्या अंगी पुढील गुण असावेत. क्रमाने आणि महत्त्वाने पहिला गुण हा की महंत स्वतः आत्मसाक्षात्कारी असला पाहिजे. ज्या अंतरात्म्याचा साक्षात्कार त्यास होतो त्याप्रमाणेच तो अत्यंत विशाल आणि अनासक्त असावा. त्यास एकांताची अतिशय आवड असावी. फक्त लोकांना मार्गदर्शन करण्यापुरते त्याने समाजात मिसळवे. आपण कोण, कोठले, काय वेगळे माहिती लोकांस नसावी. नित्य नवे नवे लोक शोधून त्यांना शहाणे करावे. हा दुसरा गुण होय. कीर्तीरूपाने सर्वांना माहीत असावे. लोकांशी संबंध आल्यावर लोक परीक्षा घेणारच तेव्हा स्वतःच्या ठिकाणी यत्किंचितही कसलीही इच्छा लोकांना आढळून नये भगवंताचे कथाकीर्तन क्षणभरदेखील सोडू नये. हा तिसरा गुण होय. उत्तम गुणांचा अभ्यास करावा व ते लोकांना शिकवावे, मोठमोठे लोकसमूह बनवून कार्यान्वित करावे. हा चौथा गुण होय. आपण आरंभलेले कार्य खूप लोकांना पसंत पडून ठिकठिकाणी लोकसमूह कार्य करू लागले की मोठे काम सिद्ध झाले असे समजावे. स्वतः कष्ट करावे. सदैव काम उरकण्याची

लगवग असावी. अनेक लोकांना उपासनेला लावावे. हा पाचवा गुण होय. समाजामध्ये सगळीच माणसे सारख्या लायकीची नसतात. 'मी काय करू?' असे माणूस विचारतो तेव्हा त्याची लायकी बघून त्यास काम सांगावे भलत्याला भलतेच काम सांगितले तर कार्याचा विचका होतो. म्हणून लायक माणसे शोधून काढावी आणि त्यांना महंतीमध्ये चांगले तयार करून निरनिराळ्या देशांमध्ये लोकसंग्रह करण्यास पाठवून द्यावे. हा सहावा गुण होय.

॥ श्रीराम ॥

मूर्ख येकदेसी होतो । चतुर सर्वत्र पाहातो । जैसा बहुधा होऊन भोगितो । नाना सुखें ॥१॥
 तोचि अंतरात्मा महंत । तो कां होईल संकोचित । प्रशस्त जाणता समस्त । विख्यात योगी ॥२॥
 कर्ता भोक्ता तत्त्वतां । भूमंडळीं सर्व सत्ता । त्यावेगळा त्यास ज्ञाता । पाहेसा कवणु ॥३॥
 ऐसें महंतें असावें । सर्व सार शोधुन घ्यावें । पाहो जातां न संपडावें । येकायेकी ॥४॥
 कीर्तिरूपें उदंड ख्यात । जाणति लहानथोर समस्त । वेश पाहतां शश्वत । येकही नाही ॥५॥
 प्रगट कीर्ति ते ढळेना । बहुत जनास कळेना । पाहों जातां आढळेना । काय कैसें ॥६॥
 वेषभूषण तें दूषण । कीर्तिभूषण तें भूषण । चाळणोविण येक क्षण । जाऊच नेदी ॥७॥
 त्यागी बोळखीचे जन । सर्वकाळ नित्य नूतन । लोक शोधून पाहाती मन । परी इच्छा दिसेना ॥८॥
 पुतें कोणाकडे पाहेना । पुतें कोणासि बोलेना । पुतें येक स्थळीं राहेना । उडोन जातो ॥९॥
 जातें स्थळ तें सांगेना । सांगितलें तेथें तरी जायेना । आपुली स्थिती अनुमाना । येवोंच नेदी ॥१०॥
 लोकीं केलें तें चुकावी । लोकीं भाविलें तें उलथवी । लोकीं तर्किलें तें दावी । निर्फळ करुनी ॥११॥
 लोकांस पाह्याचा आदर । तेथें याचा अनादर । लोक सर्वकाळ तत्पर । तेथें याची अनिच्छया ॥१२॥
 एवं कल्पितां कल्पेना । ना तर्कितां हि तर्केना । कदापी भावितां भावेना । योगेश्वर ॥१३॥
 ऐसे भंतर सांपडेना । शरीर ठाई पडेना । क्षणयेक विशंभेना । कथाकीर्तन ॥१४॥ लोक संकल्प
 विकल्प करिती । ते अवघेचि निर्फळ होती । जनाची जना लाजवी वृत्ति । तेव्हां योगेश्वर ॥१५॥
 बहुतीं शोधून पाहिलें । बहुतांच्या मनास आलें । तरी मग जाणावें साधिलें । महत्कृत्य ॥१६॥
 अखंड येकांत सेवावा । अभ्यासचि करीत जावा । काळ सार्थकचि करावा । जनासहित ॥१७॥
 उत्तम गुण तितुकें घ्यावे । घेऊन जनास सिकवावे । उदंड समुदाये करावे । परी परीगुप्तरूपें ॥१८॥
 अखंड कामाची लगवग । उपासनेस लावावें जग । लोक समजोन मग । आज्ञा इच्छिती ॥१९॥
 आधी कष्ट मग फळ । कष्टचि नाही तें निर्फळ । साक्षेपेविण केवळ । वृथापुष्ट ॥२०॥
 लोक बहुत शोधावे । त्यांचे अधिकार जाणावे । जाणजाणोन धरावे । जवळी दुरी ॥२१॥
 अधिकारपरत्वे कार्य होतें । अधिकार नस्तां वेर्थ जातें । जाणोन शोधावीं चित्तें । नाना प्रकारें ॥२२॥
 अधिकार पाहोन कार्य सांगणें । साक्षेप पाहोन विश्वास धरणें । आपला मगज राखणें । काहींतरी ॥२३॥ हे प्रचितीचें बोलिलें । आधीं केलें मग सांगितलें । मानेल तरी पाहिजे घेतलें ।
 कोणीयेकें ॥२४॥ महंतें महंत करावें । युक्तिबुद्धीनें भरावे । जाणते करून विखरावे ।
 नाना देसी ॥२५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहवर्तणूकनाम समाप्त दशम ॥ १० ॥

द. १५ - २ : निस्पृहव्याप

नाशिकजवळ टाकळी येथे श्रीसमर्थानी बारा वर्षे श्रीरामाची उपासना केली. ध्यानधारणा हा त्या उपासनेचा प्राण होता. आत्मसाक्षात्कार झाल्यावर बारा वर्षे त्यांनी संबंध हिंदुस्थान पायाखाली तुडवला. आपल्या संचारामध्ये त्यांनी एकंदर भारतीय समाजाची दैन्यावस्था प्रत्यक्ष पाहिली. महाराष्ट्रामध्ये थोडे जिवंतपण त्यांना आढळले. त्याकाळच्या गंभीर परिस्थितीचे किंचित वर्णन या समासात सापडते. श्रीसमर्थ सांगतात की, “जगात असंख्य माणसे आहेत. ह्यांमध्ये एकासारखा एक नाही. भारतीयांपैकी पुष्कळ लोक मुसलमान झाले पुष्कळ लोक पोर्तुगीज राज्यात खपले, पुष्कळ लोक देशी भाषांच्या भेदाने अडून राहिले. फक्त महाराष्ट्रामध्ये थोडे राजकीय स्वातंत्र्य उरले आहे. काम करणाऱ्या माणसाला जेवायला सवड नाही, इतकी कामे येथे पडली आहेत. कोणी युद्धात गुंतले आहेत; कोणी व्यापारात तर कोणी पोटाच्या धंद्यात गुंतले आहेत बुद्धीच्या क्षेत्रात असाच गोंधळ आहे. षड्दर्शने आहेत. नाना प्रकारची पाखंड मते आहेत. जगात जिकडेतिकडे उपदेश चालला आहे. उरले सुरले जे लोक आहेत. त्यांना स्मार्त आणि वैष्णव आषाढ्याच्या संप्रदायांत ओढतात. कित्येक कामनेचे भक्त व्रतवैकल्याच्या नादी लागले आहेत. वैदिक लोक त्यांचा द्वेष करतात. त्यांत पुनः हरिदास लोकांना आपल्याकडे ओढतात. अशा रीतीने खरे ज्ञान फारच दुर्लभ झाले आहे.” पण ही दैन्यावस्था पाहून श्रीसमर्थ गप्प बसले नाहीत. त्यांचा आदेश असा आहे की खरे कळले तरी सांगायची सोय नाही, हें जरी खरे तरी विचारवंताला ज्ञान सुलभच असते. कोणी हुशार माणसाने ज्ञान करून घ्यावे आणि पाखंडाचे खंडन करावे. स्वानुभवाच्या बोलाने लोकांना चटक लागते. मग लोक शरण येतात. ज्ञानी पुरुषाने आपली उदासवृत्ती सोडून घ्यावी. लोकांना भगवंताच्या मार्गास लावावे; पण आपण शक्य तितके अलिप्त असावे. जंगलात राहावे पण सर्वांची चिंता वाहावी. उपासनेचा गजर करवावा. मोठा लोकसमुदाय बनवून राजकारणाला लावावा. अशा रीतीने लोकांना शहाणे करून कार्य करण्यास समर्थ करावे. असे नाव कमावण्यात मोठा पुरुषार्थ आहे.

द. १५ : समास दुसरा : निस्पृहव्याप

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमध्ये मानवी शरीरें । उदंड दाटलीं लहानथोरें । पालटती मनोविकारें । क्षणाक्षणा ॥१॥
जितुवया मूर्ती तितुवया प्रकृती । सारख्या नस्ती आदिअंती । नेमेचि नाहीं पाहावें किती । काये ह्याणोनि ॥२॥ कित्येक म्लेंच होऊन गेले । कित्येक फिरंगणांत आटले । देशभाषानें रुधिलें । कितीयेक ॥३॥ मन्हाष्टदेश थोडा उरला । राजकारणें लोक रुधिला । अवकाश नाहीं जेवायला । उदंड कामें ॥४॥ कित्येक युद्धप्रसंगी गुंतले । तेथें गुणें जन्मच जाले । रात्रंदिवस करूं लागले । युद्धचर्चा ॥५॥ उदिम्यास व्यासंग लागला । अवकाश नाहींसा जाला । अवघा पोटाधंदाच लागला । निरंतर ॥६॥ शडदर्शनं नाना मते । पाषाडें वाढलीं बहुते । पृथ्वीमध्ये जेथेतें । उपदेसिती ॥७॥ स्मार्थी आणि वैष्णवी । उरलीं सुरलीं नेली आघवी । ऐसी पाहातां गथागोवी उदंड जाली ॥८॥ कित्येक कामनेचे भक्त । ठाई ठाई जाले आसक्त । युक्त अथवा अयुक्त । पाहातो कोण ॥९॥ या गल्बल्यामध्ये गल्बला । कोणी कोणी वाढविला । त्यास देखों सकेनासा जाला । वैदिक लोक ॥

त्याहिमधें हरिकीर्तन । तेथें त्रोटले कित्येक जन । प्रत्ययाज्ञें ब्रह्मज्ञान । कोण पाहे ॥११॥
याकारणें ज्ञान दुल्लभ । पुण्यें घडे अलभ्य लाभ । विचारवंतां सुल्लभ । सकळ काहीं ॥१२॥
विचार कळला, सांगतां नये । उदंड येती अंतराये । उपाये योजितां, अपाये । आडवे येती ॥१३॥
त्याहिमधें जो तिक्षण । रिकामा जाऊं नेदी क्षण । धूर्त तार्किक विचक्षण । सकळां माने ॥१४॥
नाना जिनस उदंड पाठ । वदों लागला घडघडाट । अव्हाटचि केली वाट । सामर्थ्यबळें ॥१५॥
प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारें । जाणें सकळांची अंतरे । निरूपणें तदनंतरे । चटक लागे ॥१६॥
मते मतांतरे सगट । प्रत्यये बोलोन करी सपाट । दंडक सांडून, नीट- । वेधी जना ॥१७॥
नेमकें भेदकें वचने । अखंड पाहे प्रसंगमाने । उदास वृत्तीच्या गुमाने । उठोन जातो ॥१८॥
प्रत्यये बोलोन उठोन गेला । चटक लागली लोकांला । नाना मार्ग सांडून, त्याला- । स्मरण येती ॥१९॥
परी तो कोठें आडलेना । कोणें स्थळीं सांपडेना । वेप पाहातां हीनदीना- । सारिखा दिसे ॥२०॥
उदंड करी गुप्तरूपे । भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपे । तेथें येश्वकीर्तिप्रतापे । सीमा सांडिली ॥२१॥
ठाईं ठाईं भजन लावी । आपण तेथून चुकावी । मछरमतांची गोवी । लागोंच नेदी ॥२२॥
खनाळामधें जाऊन राहे । तेथें कोणीच न पाहे । सर्वत्रांची चिंता बाहे । सर्वकाळ ॥२३॥
अवघडस्थळीं कठीण लोक । तेथें राहाणें नेमक । सृष्टीमधें सकळ लोक । धुंडीत येती ॥२४॥
तेथें कोणाज्ञें चालेना । अनुमात्र अनुमानेना । कट्ट घालून, राजकारणा- । लोक लावी ॥२५॥
लोकीं लोक वाढविले । तेणें अमर्याद जाले । भ्रमंडळीं सत्ता चाले । गुप्तरूपे ॥२६॥
ठाईं ठाईं उदंड तावे । मनुष्यमात्र तितुके शोवे । चहुंकडे उदंड लावे । परमार्थबुद्धि ॥२७॥
उपासनेचा गजर । स्थळोस्थळीं थोर थोर । प्रत्ययानें प्राणीमात्र । सोडविले ॥२८॥
पेसे कैबाड उदंड जाणे । तेणें लोक होती स्नाहाणे । जेथें तेथें प्रत्यये बाणे । प्राणिमात्रांसी ॥२९॥
ऐसी कीर्ति करून जावें । तरीच संसारास यावें । दास म्हणे हें स्वभावे । संकेतें बोलिलें ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहव्यापलक्षणनाम समाप्त द्वितीय ॥ २ ॥

* * *

दासबोध परिचय : प्रश्नपत्रिका ६ वी

(दासबोध द. ११ स. १० आणि द. १५ स. २ वर आधारित)

- प्र. १ 'महंताने अंतरात्मासारखे असावे' याबद्दलचे विवरण (द. ११-१० मध्ये)
करा प्रकारे केले आहे ?
- प्र. २ (द. ११-१०) मध्ये समर्थाचे जणू आत्मचरित्रच असल्याचा भास होतो,
अशा पाच निवडक ओव्या लिहा,
- प्र. ३ समर्थ संप्रदायाच्या प्रसारकार्यासंबंधी कोणती माहिती (द. ११-१०) मध्ये
आपणास मिळते ?
- प्र. ४ महाराष्ट्रातील तत्कालिन जनस्थितीचे वर्णन (द. १५-२) मध्ये समर्थांनी कसे
केले आहे ?

दा. ५...५

प्र. ५ अ) पुढील ओव्यांचा अर्थ लिहा.

१) १५-२-१४, (२) १५-२-२८, (३) १५-२-६

ब) समर्थाचे वास्तव्य असलेल्या घळीतील त्यांच्या प्रतिमेखाली एक ओवी लिहा-
वयाची आहे, अशी कल्पना करून (द. १५-२) मधील नेमकी कोणती ओवी
आपणास निवडाविशी वाटेल. ती ओवी लिहा.

स्वाध्याय ७ वा (द. ३ मधील ६, ७ व ८ समासांवर)

द. ३-६ : अध्यात्मिक ताप

मानवी जीवनांत दुःख आहे याबद्दल कोणालाच संशय येणे शक्य नाही. या दुःखाचे आधि-
भौतिक, आध्यात्मिक आणि आधिदैविक असे तीन भेद करण्याची मूळ कल्पना सांख्यांची. पुढे वेदां-
ताने ती आपली करून घेतली. बाह्य विश्वातील वस्तूंचा माणसाच्या इंद्रियांशी संयोग होऊन जी
दुःखे भोगावी लागतात, ती आधिभौतिक होत. बाह्य संयोगावाचून उद्भवणाऱ्या दुःखांना आध्यात्मिक
म्हणतात, आणि देवतांच्या कोपाने भोगाव्या लागणाऱ्या दुःखांना आधिदैविक असे नाव आहे. यांतील
मर्म असे की, पिंड आणि परिस्थिती यांच्या परस्पर क्रियाप्रतिक्रियांनी जीवन चालते. आईच्या पोटात
आल्यापासून, जीवाचा परिस्थितीशी संबंध येतो. देह सुटेपर्यंत तो राहतो. पिंड व परिस्थिती यांच्या
खेचाखेचीत पिंडावर जे प्रतिकूल आघात होतात. त्यांना संत ताप असे म्हणतात. माणसाला त्याच्या
जीवनात स्वतःच्या देहापासून ताप होतो, मनापासून 'ताप' होतो, इतर प्राण्यांपासून व माणसांपासून
ताप होतो. हवा, पाणी, वीज, अग्नी या नैसर्गिक शक्तींपासून ताप होतो. त्यांना तापत्रय म्हणतात.
जन्मास आलेला कोणीही माणूस या तापत्रयांच्या कचाट्यातून सुटलेला नाही. माणसाला दुःख नको
असते, तरी ते भोगावे लागते. ते किती प्रकारांनी भोगावे लागते, याचे रुविस्तर वर्णन श्री समर्थानी
पुढील तीन समासांत केले आहे.

॥ श्रीराम ॥

तापत्रयाचें लक्षण । आतां सांगिजेल निरूपण । श्रोतीं करावें श्रवण । येकाग्र होऊनी ॥ १ ॥
जो तापत्रै पोळला । तो संतसंगें निवाला । आर्तभूत तोषला । पदार्थ जेवी ॥ २ ॥
क्षुधाक्रांतास मिळे अन्न । तृषाक्रांतास जीवन । बंदी पडिल्याचें बंधन- । तोडितां, सुख ॥ ३ ॥
माहापुरें जाजावला । तो पैलतीरास नेला । कां तो स्वप्नीचा चेइला । स्वप्नदुःखी ॥ ४ ॥
कोणी येकासी मरण- । येतां, दिलें जीवदान । संकटास निवारण । तोडितां सुख ॥ ५ ॥
रोगियास औषध । समचित आणी शुद्ध । तयासी होये आनंद । आरोग्य होतां ॥ ६ ॥
तैसा संसारें दुःखवला । त्रिविधतापें पोळला । तोचि येक अधिकारी जाला । परमार्थासी ॥ ७ ॥
ते त्रिविध ताप ते कैसे । आतां बोलिजेत तैसे । येविषई येक असे । वाक्याधार ॥ ८ ॥
श्लोक ॥ देहेंद्रियप्राणेन सुखं दुःखं च प्राप्यते । इममाध्यात्मिकं तापं जायते दुःखं देहिनाम् ॥ १ ॥
सर्वभूतेन संयोगात् सुखं दुःखं च जायते । द्वितीयतापसंतापः सत्यं चैवाधिभौतिकः ॥ २ ॥
शुभाशुभेन कर्मणा देहात्ते यमयातना । स्वर्गनरकादि भोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकम् ॥ ३ ॥
येक ताप आध्यात्मिक । दुजा तो आदिभूतिक । तिसरा आदिदैविक । ताप जाणावा ॥ ९ ॥
आध्यात्मिक तो कोण । कैसी त्याची वोळखण । आदिभूतिकाचें लक्षण । जाणिजे कैसें ॥ १० ॥

आदिदैविक तो कैसा । कवण तयाची दशा । हेहि विशद कळे ऐसा । विस्तार कीजे ॥११॥
 हां जी ह्मणोनि वक्ता । जाला कथा विस्तारिता । आध्यात्मिक ताप आतां । सावध ऐका ॥१२॥
 देह इंद्रिय आणी प्राण । यांचेनि योगें आपण । सुखदुःखें सिणे जाण । या नांव आध्यात्मिक ॥१३॥
 देहामधून जें आलें । इंद्रियें प्राणें दुःख जालें । तें आध्यात्मिक बोलिलें । तापत्रई ॥१४॥
 हामधून काये आलें । प्राणें कोण दुःख जालें । आतां हें विशद केलें । पाहिजे कीं ॥१५॥
 खरुज खवडे पुळिया नारु । नखरुडें मांजऱ्या देवि गोवरु । देहामधील विकारु । या नांव
 आध्यात्मिक ॥ १६ ॥ कारखमांजरी केशतोड । वोखटें वर्ण कालफोड । व्याधी मूळव्याधी
 माहाजड । या नांव आध्यात्मिक ॥१७॥ अंगुळवेडे गालफुगी । कंड लागे जे वाउगी । हिरडी
 सुजे भरे बलंगी । या नांव आध्यात्मिक ॥१८॥ वाडगे फोड उठती । कां ते सुजे आंगकांती ।
 वात आणी तिडका लागती । या नांव आध्यात्मिक ॥ १९ ॥ नाडटे अंदु गजकर्ण । पेहाचें
 पोट विस्तीर्ण । बैसलें टाळें फुटती कर्ण । या नांव आध्यात्मिक ॥ २० ॥ कुष्ठ आणी बोला
 कुष्ठ । पंड्यारोग अतिश्रेष्ठ । क्षयरोगाचे कष्ट । या नांव आध्यात्मिक ॥ २१ ॥ वाटी बटक
 वायेगोळा । हातीं पाई लागती कळा । भोवंडी लागे वेळोवेळां । या नांव आध्यात्मिक ॥२२॥
 बोलांडा आणी बळ । पोटमुळाची तळमळ । आर्धशिसी उठे कपाळ । या नांव आध्यात्मिक
 ॥२३॥ दुःखे माज आणी मान । पुष्टी ग्रीवा आणी वदन । अस्तिसांदे दुःखती जाण । या नांव
 आध्यात्मिक ॥ २४ ॥ कुळिक तरळ कामिणी । मुरमा मुंठरें मालिणी । विदेसीं लागलें पाणी ।
 या नांव आध्यात्मिक ॥ २५ ॥ जळसोस आणी हिवारें । गिरीविरी आणी अंधारें । ज्वर
 पाचाव आणी शारें । या नांव आध्यात्मिक ॥ २६ ॥ शैत्य उष्ण आणी तृषा । क्षुधा निद्रा
 आणी दिशा । विषयतृष्णेची दुर्दशा । या नांव आध्यात्मिक ॥ २७ ॥ आळसी मूर्ख आणी
 अपेसी । भय उद्धवे मानसीं । विसराळु दुश्चित्त आहिनिशी । या नांव आध्यात्मिक ॥ २८ ॥
 मूत्रकोड आणी परमें । रक्तापिती रक्तपरमें । खडाचढाचेनि श्रमे । या नांव आध्यात्मिक ॥२९॥
 मुरडा हागवण उन्हाळे । दिशा कोंडतां आंदोळे । येक वेथा असोन न कळे । या नांव आध्यात्मिक
 ॥ ३० ॥ गांठी ढळली जाले जंत । पडे आंव आणी रक्त । अन्न तैसेंचि पडत । या नांव
 आध्यात्मिक ॥ ३१ ॥ पोटफुगी आणी तडस । भरला हिर लागला घांस । फोडी लागतां
 कासावीस । या नांव आध्यात्मिक ॥३२॥ उचकी लागली उसित गेला । पीत उसळलें उलाट
 झाला । खरे पडसा आणी खोंकला । या नांव आध्यात्मिक ॥३३॥ उसळला दमा आणी धाप ।
 पडाजिभ ढासि आणी कफ । मोवाज्वर आणी संताप । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३४ ॥ कोणी
 सेंदुर घातला । तेणें प्राणी निवृजला । घशामध्ये फोड जाला । या नांव आध्यात्मिक ॥३५॥
 गळसोळ्या आणी जीभ झडे । सदा मुखीं दुर्गंधी पडे । दंतहीन लागती किडे । या नांव
 आध्यात्मिक ॥३६॥ जरंडी घोलाणा गंडमाळा । अवचिता स्वयें फुटे डोळा । आपणाचि कापी
 अंगुळा । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३७ ॥ कळा तिडका लागती । कां ते दंत उन्मळती । अधर
 जिव्हा रगडती । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३८ ॥ कर्णदुःख नेत्रदुःख । नाना दुःखें घडे शोक ।
 गर्भांध आणी नपुश्यक । या नांव आध्यात्मिक ॥३९॥ फुलें बडस आणी पडलें । कीड गर्ता

रातांघळें । दुश्चित भ्रमिष्ट आणी खुळें । या नांव आध्यात्मिक ॥४०॥ मुकें बधीर राखोंडें । थोटें चळलें आणी वेडें । पांगुळ कुन्हें आणी पावडें । या नांव आध्यात्मिक ॥४१॥ तारसें घुलें काणें कैरें । गारोळें जामुन टाफरें । शडांगुळें गेंगाणें विदरें । या नांव आध्यात्मिक ॥४२॥ दांतिरें बोचिरें घानाळ । घाणहीन श्रोत्रहीन वरळ । अतिकृश अतिस्थूळ । या नांव आध्यात्मिक ॥४३॥ तोंतरें बोंबडें निर्बळ । रोगी कुरूप कुटीळ । मत्सरी खादाड तपीळ । या नांव आध्यात्मिक ॥४४॥ संतापी अनुतापी मत्सरी । कामिक हेवा तिरस्करी । पापी अवगुणी विकारी । या नांव आध्यात्मिक ॥४५॥ उठवणें ताठा करक । आवटळें आणि लचक । सुजी आणी चालक । या नांव आध्यात्मिक ॥४६॥ सल आडवें गर्भपात । स्तनगुंतें सनपात । संसारकोंडें आपमृत्य । या नांव आध्यात्मिक ॥४७॥ नखविख आणी हिंगुडें । बाष्ट आणी वाबडे । जर्गिच दांतखिळ पडे । या नांव आध्यात्मिक ॥४८॥ झडती पार्ती सुजती भवया । नेत्रीं होती राझण-बडीया । चाळसी लागे प्राणियां । या आध्यात्मिक ॥४९॥ वांग तिळ सुरमे लांसें । चामखिळ गळंडें मसें । चुकुर होइजे मानसें । या नांव आध्यात्मिक ॥५०॥ नाना फुग आणी आवाळें । आंगीं दुर्गंधी प्रवळे । चाईचाटी लाळ गळे । या नांव आध्यात्मिक ॥५१॥ नाना चितेची काजळी । नाना दुःखें चित्त पोळी । व्याधीवांचून तळमळी । या नांव आध्यात्मिक ॥५२॥ वृद्धपणीच्या आपदा । नाना रोग होती सदा । देह क्षीण सर्वदा । या नांव आध्यात्मिक ॥५३॥ नाना व्याधी नाना दुःखें । नाना भोग नाना खांडकें । प्राणी तळमळी शोकें । या नांव आध्यात्मिक ॥५४॥ ऐसा आध्यात्मिक ताप । पूर्वपापाचा संताप । सांगतां सरेना अमूप । दुःखसागर ॥५५॥ बहुत काय बोलावें । श्रोतीं संकेतें जाणावें । पुढें बोलिजे स्वभावें । आदिभूतिक ॥५६॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आध्यात्मिकतापनिरूपणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

द. ३-७ : आधिभौतिक ताप

देहाच्या अंतर्गामी होणाऱ्या घडामोडींमुळे जी दुःखे भोगावी लागतात, ती मागच्या समासात सांगितली. आता देहाच्या बाहेरील परिस्थितीमुळे निर्माण होणारी दुःखे कोणती, त्याचे वर्णन करतात. बाहेरील परिस्थितीमध्ये अचेतन आणि सचेतन असा भेद करता येतो. अचेतन दुःखकारणे म्हणजे पंचमहाभूतांपासून होणारा ताप, तर सचेतन म्हणजे जीवजंतू, जनावरे आणि माणसे यांच्याकडून होणारे दुःख समजावे. माणसाला माणसांकडून होणारे दुःख सर्वात दुःसह असते. श्री समर्थानी अशा काही दुःखाचे जे प्रकार वर्णन केले आहेत, ते पाहून अंगावर काटा उभा राहतो. बाकी विसाऱ्या शतकातील माणूस या बाबतीत सुधारला आहे, असे म्हणता येत नाही. श्री समर्थांच्या यादीमध्ये त्याने भरच घातली आहे. असो. या समासात देखील श्री समर्थांचे अगाध व्यवहारज्ञान आपल्या प्रत्ययाला येते.

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । आध्यात्मिकाचें लक्षण । आतां आदिभूतिक तो कोण । सांगिजेल ॥ १ ॥
श्लोक ॥ सर्वभूतेन संयोगात् मुखं दुःखं च जायते ॥ द्वितीयतापसंतापः सत्यं चैवाधिभौतिकः ॥ १ ॥

सर्व भूतांचेनि संयोगे । सुखदुःख उपजों लागे । ताप होतां मन भंगे । या नांव आदिभूतिक ॥ २ ॥ तरी या आदिभूतिकाचें लक्षण । प्रांजळ करूं निरूपण । जेणें अनुभवास ये पूर्ण । बोलखी तापत्रयाची ॥ ३ ॥ ठेंवा लागती मोडती काटे । विझती शस्त्रांचें घायटे । सल सिलका आणी सरांटे । या नांव आदिभूतिक ॥ ४ ॥ अंग्या आणी काचकुहिरी । आवचटा लागे शरीरी । गांधील येऊन दंश करी । या नांव आदिभूतिक ॥ ५ ॥ मासी गोमासी मोहळ-मासी । मुंगी तेलमुंगी डांस दसी । सोट जळू लागे यासी । आदिभूतिक बोलिजे ॥ ६ ॥ पिसा पिसोळे चांचण । कुसळें मुगळें हेंकूण । विसीफ भोवर गोंचिड जाण । या नांव आदिभूतिक ॥ ७ ॥ गोंबी विंचु आणी विखार । व्याघ्र लांडगे आणी शूकर । गौसायळ सामर । या नांव आदिभूतिक ॥ ८ ॥ रानगाई रानहैसे । रानशकट आणी रीसे । रानहाती लांवपिसे । या नांव आदिभूतिक ॥ ९ ॥ सुसरीनें वोढून नेलें । कां तें अवचितें बुडालें । आथवा खळाळी पडिलें । या नांव आदिभूतिक ॥ १० ॥ नाना विखारें आजगर । नाना मगरे जळचर । नाना वनचरें अपार । या नांव आदिभूतिक ॥ ११ ॥ अश्व वृषभ आणी खर । स्वान शूकर जंबुक मार्जर । ऐसीं बहुविध क्रूर । या नांव आदिभूतिक ॥ १२ ॥ ऐसीं कर्कशें भयानकें । बहुविध दुःख-दायकें । दुःखें दारुणें अनेकें । या नांव आदिभूतिक ॥ १३ ॥ भिती माळवंदे पडती । कडे भूयेरीं कोंसळती । वृक्ष आंगावरी मोडती । या नांव आदिभूतिक ॥ १४ ॥ कोणी येकाचा श्राप जडे । कोणी येके केले चेडे । आधांतरीं होती वेडे । या नांव आदिभूतिक ॥ १५ ॥ कोणी येकें चाळविलें । कोणी येकें भ्रष्टविलें । कोणी येकें धरून नेलें । या नांव आदिभूतिक ॥ १६ ॥ कोणी येकें दिलें वीष । कोणी येकें लाविले दोष । कोणी येकें घातलें पाश । या नांव आदिभूतिक ॥ १७ ॥ अवचिता सेर लागला । नेणो बिबवा चिडला । प्राणी धुरें जाजावला । या नांव आदिभूतिक ॥ १८ ॥ इंगळावरी पाय पडे । शिळेखालें हात सांपडें । धावतां आडसुळे पडे । या नांव आदिभूतिक ॥ १९ ॥ बापी कूप सरोवर । गर्ता कडा नदीतीर । आवचितें पडे शरीर । या नांव आदिभूतिक ॥ २० ॥ दुर्गाखालें कोंसळती । झाडावरून पडती । तेणें दुःखें आक्रंदती । या नांव आदिभूतिक ॥ २१ ॥ सीतें वोढ तरकती । हात पाव टांका फुटती । चिखल्या जिव्हाळ्या लागती । या नांव आदिभूतिक ॥ २२ ॥ अशनपानाचिये वेळे । उष्ण रसें जिव्हा पोळे । दांत कस्करे आणी हरळे । या नांव आदिभूतिक ॥ २३ ॥ पराधेन बाळपणीं । कुशळ-मारजाचणी । अन्नवस्त्रेवीण आळणी । या नांव आदिभूतिक ॥ २४ ॥ सासुरवास गालोरे । ठुणके लासणें चिमोरे । आले रुदन न धरे । या नांव आदिभूतिक ॥ २५ ॥ चुकतां कान पिळिती । कां तो डोळा हिंग घालिती । सर्वकाळ धारकीं धरिती । या नांव आदिभूतिक ॥ २६ ॥ नाना प्रकारीचे मार । दुर्जन मारिती अपार । दुरी अंतरे माहेर । या नांव आदिभूतिक ॥ २७ ॥ कर्णनासिक विंधिलें । बळेंचि धरून गोंधिलें । खोडी जालिया पोळविलें । या नांव आदिभूतिक ॥ २८ ॥ परचक्रीं धरून नेलें । नीच यातीस दिधलें । दुर्दशा होऊन मेलें । या नांव आदिभूतिक ॥ २९ ॥ नाना रोग उद्भवले । जे अध्यात्मिकीं बोलिले । वैद्य पंचाक्षरी आणिले । या नांव आदिभूतिक ॥ ३० ॥ नाना वेथेचें निशर्न । व्हावया औषध दारुण । वळात्कारें देती जाण ।

या नांव आदिभूतिक ॥३१॥ नाना वल्लीचे रस । काडे गगोड कर्कश । घेतां होये कासावीस ।
या नांव आदिभूतिक ॥३२॥ ढाळ आणी उखाळ देती । पथ्य कठीण सांगती । अनुपान चुकतां
विपत्ती । या नांव आदिभूतिक ॥३३॥ फाड रक्त फांसणी । गुल्लडागांची जाचणी । तेणें दुःखें
दुःखें प्राणी । या नांव आदिभूतिक ॥३४॥ रुचिक बिबवे घालिती । नाना दुःखें दडपे देती ।
सिरा तोडिती जळा लाविती । या नांव आदिभूतिक ॥ ३५ ॥ बहु रोग बहु औषधें । सांगतां
अपारें अगाधें । प्राणी दुखवे तेणें खेदें । या नांव आदिभूतिक ॥ ३६ ॥ बोलाविला पंचाक्षरी ।
धूरमार पीडा करी । नाना यातना चतुरी । आदिभूतिक जाणिजे ॥ ३७ ॥ दरबडे घालूनियां
जना । तश्कर करिती यातना । तेणें दुःख होये मना । या नांव आदिभूतिक ॥ ३८ ॥ अग्नीचेनि
ज्वाळें पोळे । तेणें दुःखें प्राणी हरंवळे । हानी जालियां विवळे । या नांव आदिभूतिक ॥३९॥
नाना मंदिरें सुंदरें । नाना रत्नांचीं भांडारें । दिव्यांवरें मनोहरें । दग्ध होती ॥ ४० ॥ नाना धान्यें
नाना पदार्थ । नाना पशु नाना स्वार्थ । नाना पात्रें नाना अर्थ । मनुष्यें भस्म होती ॥ ४१ ॥
आग्न लागला सेती । धान्यें वणव्या आणी खडकुती । यक्षुदंड जळोन जाती । अकस्मात ॥४२॥
ऐसा आग्न लागला । अथवा कोणी लाविला । हानी जाली कां पोळला । या नांव आदिभूतिक ॥४३॥
ऐसे सांगतां बहुत । होती वन्हीचे आघात । तेणें दुःखें दुःखवे चित्त । या नांव आदिभूतिक ॥४४॥
हारपे विसरे आणी सांडे । नासे गाहाळे फुटे पडे । असाध्य होये कोणीकडे । या नांव आदिभूतिक
॥४५॥ प्राणी स्थानभ्रष्ट जालें । नाना पशूतें चुकले । कन्यापुत्र गाहाळले । या नांव आदिभूतिक
॥ ४६ ॥ तश्कर अथवा दावेदार । आवचितां करिती संवहार । लुटिती घरें नेती खिलार । या नांव
आदिभूतिक ॥ ४७ ॥ नाना धान्यें केळी कापिती । पानमळां मीठ घालिती । ऐसे नाना आघात
करिती । या नांव आदिभूतिक ॥ ४८ ॥ मैद उचले खाणोरी । सुवर्णपंथी भुररेकरी । ठकु सितरु
वरपेकरी । वरपा घालिती ॥४९॥ गठीछोडे द्रव्य सोडिती । नाना आळंकार काडिती । नाना वस्तु
सूषक नेती । या नांव आदिभूतिक ॥५०॥ वीज पडे हिंव पडे । प्राणी प्रजर्नी सांपडे । कां तो महापुरीं
बुडे । या नांव आदिभूतिक ॥ ५१ ॥ भोवरें वळणें आणी धार । बोसाणें लाटा अपार । दृष्टिक
गोंवी आजगर । वाहोन जाती ॥ ५२ ॥ तयामधें प्राणी सांपडला । खडकीं वेटीं आडकला । बुडत
बुडत वांचला । या नांव आदिभूतिक ॥ ५३ ॥ मनासारिखा नसे संसार । कुरूप कर्कश स्त्री
कूर । विधवा कन्या मूर्ख पुत्र । या नांव आदिभूतिक ॥५४॥ भूत पिशाच्च लागले । आंगावरून
बारे गेले । अबद्धमंत्रें प्राणी चळले । या नांव आदिभूतिक ॥५५॥ ब्राह्मणसमंघ शरीरीं । बहुसाल
पीडा करी । शनेश्वराचा धोका धरी । या नांव आदिभूतिक ॥ ५६ ॥ नाना ग्रहे काळवार ।
काळतिथी घातचंद्र । काळवेळ घातनक्षत्र । या नांव आदिभूतिक ॥ ५७ ॥ सिंक पिंगळा आणी
पाली । बोखटें होला काक कलाली । चिंता काजळी लागली । या नांव आदिभूतिक ॥५८॥ दिवटा
सरबदा भाकून गेला । अंतरीं धोका लागला । दुःस्वप्नें जाजावला । या नांव आदिभूतिक ॥५९॥
भालु भुंके श्वान रडे । पाली आंगावरी पडे । नाना चिन्हें चिंता पवाडे । या नांव आदिभूतिक ॥६०॥
बाहेरी निघतां अपशकुन । नाना प्रकारें विछिन्न । तेणें गुणें भंगे मन । या नांव आदिभूतिक ॥६१॥
प्राणी बंदी सांपडला । यातने वरपडा जाला । नाना दुःखें दुःखवला । या नांव आदिभूतिक ॥६२॥

प्राणी राजदंड पावत । जेरबंद चाबुक वेत । दरेमार तळवेमार होत । या नांव आदिभूतिक ॥ ६३ ॥
 कोरडे पारंब्या फोक । बहुप्रकारें अनेक । बहुताडिती आदिभूतिक । या नांव बोलिजे ॥ ६४ ॥
 मोघरीमार बुधलेमार । चौखुरून डंगारणेमार । बुक्या गचांड्या गुढघेमार । या नांव आदिभूतिक
 ॥ ६५ ॥ लाता तपराखा सेणमार । कानखडे दगडमार । नाना प्रकारींचे मार । या नांव आदिभूतिक
 ॥ ६६ ॥ टांगणें टिपण्या पिछोडे । बेडी बुधनाल कोलदंडे । रक्षणनिग्रह चहुंकडे । या नांव आदिभूतिक
 ॥ ६७ ॥ नाकवणी चुनवणी । मोठवणी रायवणी । गुळवण्याची जाचणी । या नांव आदिभूतिक
 ॥ ६८ ॥ जळामध्यें बुचकुळिती । हस्तीपुढें बांधोन टाकिती । हाकिती छळिती यातायाती । या नांव
 आदिभूतिक ॥ ६९ ॥ कर्णेछेद घ्राणछेद । हस्तछेद पादछेद । जिह्वाछेद अधरछेद । या नांव
 आदिभूतिक ॥ ७० ॥ तीरमार सुळी देती । नेत्र वृषण काढिती । नखोनखीं सुया मारिती । या
 नांव आदिभूतिक ॥ ७१ ॥ पारड्यामध्यें घालणें । कां कडेलोट करणें । कां भांड्यामध्यें उडवणें ।
 या नांव आदिभूतिक ॥ ७२ ॥ कानीं खुंट्या आदळिती । अपानीं मेखा मारिती । खाल काढून
 टाकिती । या नांव आदिभूतिक ॥ ७३ ॥ भोट आणी बोटबोटी । अथवा गळ घालणें कंठीं । सांडस
 लावून आटाटी । या नांव आदिभूतिक ॥ ७४ ॥ सिसें पाजणें वीष देणें । अथवा सिरछेद करणें ।
 कां पायातळीं घालणें । या नांव आदिभूतिक ॥ ७५ ॥ सरड मांजरे भरिती । अथवा फांशीं
 नेऊन देती । नानापरी पोडा करिती । या नांव आदिभूतिक ॥ ७६ ॥ स्वानप्रळये व्याघ्रप्रळये ।
 भूतप्रळये सुसरीप्रळये । शस्त्रप्रळये विझप्रळये । या नांव आदिभूतिक ॥ ७७ ॥ सीरा वोडून
 घेती । टेंबें लाऊन भाजिती । ऐशा नाना विपत्ती । या नांव आदिभूतिक ॥ ७८ ॥ मनुष्यहानी
 वित्तहानी । वैभवहानी महत्त्वहानी । पशुहानी पदार्थहानी । या नांव आदिभूतिक ॥ ७९ ॥
 बाळपणीं मरे माता । तरुण्यपणीं मरे कांता । वृद्धपणीं मृत्यु सुता । या नांव आदिभूतिक ॥ ८० ॥
 दुःख दारिद्र्य आणी रुण । विदेशपळणी नागवण । आपदा अनुपत्ति कदान्न । या नांव
 आदिभूतिक ॥ ८१ ॥ आकांत वाखाप्रळये । युद्ध होतां पराजये । जिवलग्नांचा होये क्षये । या
 नांव आदिभूतिक ॥ ८२ ॥ कठीण काल आणी दुष्काल । साशंक आणी वोखटी वेळ । जड्दग
 चित्तेचे हळाल । या नांव आदिभूतिक ॥ ८३ ॥ घाणा चरखीं सिरकला । चाकाखालें
 सांपडला । नाना वन्हीत पाडिला । या नांव आदिभूतिक ॥ ८४ ॥ नाना शस्त्रें भेदिला । नाना
 स्वापदीं भाक्षिला । नाना बंदीं पाडिला । या नांव आदिभूतिक ॥ ८५ ॥ नाना कुवासें निर्बुजे ।
 नाना अपमानें लाजे । नाना शोके प्राणी झिजे । या नांव आदिभूतिक ॥ ८६ ॥ ऐसें
 सांगतां अपार । आहेत दुःखाचे डोंगर । श्रोतीं जाणावा विचार । आदिभूतिकाचा ॥ ८७ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आदिभूतिकतापनिरूपणनाम समाप्त सप्तम ॥ ७ ॥

द. ३-८ : आधिदैविक ताप

मानवीजीवनात अनेक अनादि समस्या आहेत. त्यापैकी एक अशी की “हे जग कर्मभूमी आहे. जसे करावे तसे त्याचे फळ भोगावे, हा येथील नियम आहे, पण प्रत्यक्ष जीवनात काय आढळते? शरीरशक्तीच्या किंवा द्रव्यशक्तीच्या किंवा दंडशक्तीच्या जोरावर माणूस धडधडीत अनतीर्त

व अन्यायाने स्वार्थ साधतो. त्याच्या वाईट कर्मांचे फळ त्याला येथे मिळत नाही. हे असे का ? ” या प्रश्नाचे उत्तर असे की, मनुष्य जे जे कर्म येथे करतो, ते कधीही वाया जात नाही. केव्हातरी, कोठेतरी त्या जीवाला त्याचे फळ मिळालेच पाहिजे. जर या जन्मात ते मिळाले नाही, तर मृत्यूनंतरच्या अवस्थेमध्ये ते मिळते खास. हा फळभोग अतींद्रिय असल्यामुळे श्री समर्थ असे विनवितात की, मृत्यूनंतरच्या अवस्थांची शास्त्रांमधील वर्णने काल्पनिक मानू नयेत. मृत्यूच्या पलीकडे काहीतरी व्यवस्था आहे आणि तेथे या जगामध्ये केलेल्या कर्मांचा जाव द्यावा लागतो; हेसुद्धा अगदी खरे आहे. शास्त्रांमध्ये त्याला यमयातना असे म्हणतात. ज्याला परमार्थ हवा त्याने या जगातील आपल्या जीवनात सत्कर्मानाच वाढून घेतले पाहिजे, हे सांगायला हवे ?

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिल्ला आध्यात्मिक । त्याउपरीं आदिभूतिक । आतां बोलिजेळ आदिदैविक । तो सावध पेका ॥ १ ॥ श्लोक ॥ शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना । स्वर्गनरकादिभोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकम् ॥ १ ॥ शुभाशुभ कर्मानें जना । देहांती यमयातना । स्वर्ग नर्क भोग नाना । या नांव आदिदैविक ॥ २ ॥ नाना दोष नाना पातकें । मदांधपणें अविबेकें । केलीं, परी तें दुःखदायकें । येमयातना भोगविती ॥ ३ ॥ आंगबळें द्रव्यबळें । मनुष्यबळें राजबळें । नाना सामर्थ्याचेनि बळें । अकृत्य करिती ॥ ४ ॥ नीती सांडूनियां तत्त्वां । करूं नये तेंचि करितां । येमयातना भोगितां । जीव जाये ॥ ५ ॥ डोळे झांकून स्वार्थबुद्धीं । नाना अभिलाश कुबुद्धीं । दृष्टि भूमिसिमा सांधी । द्रव्य दारा पदार्थ ॥ ६ ॥ मातलेपणें उन्मत्त । जीवघात कुडुंबघात । अप्रमाण क्रिया करीत । ह्मणौन येमयातना ॥ ७ ॥ मर्यादा सांडुनि चालती । ग्रामा दंडी ग्रामाधिपती । देशा दंडी देशाधिपती । नीतिन्याय सांडितां ॥ ८ ॥ देशाधिपतीस दंडिता रावो । रायास दंडिता देवो । राजा न करितां नीति न्यावो । ह्मणौन येमयातना ॥ ९ ॥ अनीतीनें स्वार्थ पाहे । राजा पापी होऊन राहे । राज्याअंती नर्क आहे । ह्मणौनियां ॥ १० ॥ राजा सांडितां राजनीति । त्यास येम गांजिती । येम नीति सांडितां धावती । देवगण ॥ ११ ॥ ऐसी मर्यादा लाविली देवें । ह्मणौनि नीतीनें बर्तावें । नीति न्याय सांडितां भोगावें । येमयातनेसी ॥ १२ ॥ देवें प्रेरिले येम । ह्मणौनि आदिदैविक नाम । तृतीय ताप दुर्गम । येमयातनेचा ॥ १३ ॥ येमदंड येमयातना । शास्त्रीं बोलिलें प्रकार नाना । तो भोग कदापि चुकेना । या नांव आदिदैविक ॥ १४ ॥ येमयातनेचे खेद । शास्त्रीं बोलिले विशद । शरीरीं घालून अप्रमाद । नाना प्रकारें ॥ १५ ॥ पापपुण्याचीं शरीरें । स्वर्गां असती कळीवरें । त्यांत घालून नाना प्रकारें । पापपुण्य भोगविती ॥ १६ ॥ नाना पुण्यें नाना विलास । नाना दोषें यातना कर्कश । शास्त्रीं बोलिलें, अविश्वास । मानूंच नये ॥ १७ ॥ वेदाज्ञेनें न चालती । हरिभक्ती न करिती । त्यास येमयातना करिती । या नांव आदिदैविक ॥ १८ ॥ अक्षोभ नर्की उदंड जीव । जुनाट किडे करिती स्वरव । बांधोन टाकिती हातपाव । या नांव आदिदैविक ॥ १९ ॥ उदंड पैस लाहान मुख । कुंभाकार कुंड येक । दुर्गंधी उकाडा कुंभपाक । या नांव आदिदैविक ॥ २० ॥ तप्तभूमिका ताविती । जळत स्थंभ पोटाळविती । नाना सांडस लाविती । या नांव आदिदैविक ॥ २१ ॥ येमदंडाचे उदंड मार । यातनेची सामग्री

अपार । भोग भोगिती पापी नर । या नांव आदिदैविक ॥२२॥ पृथ्वीमध्ये मार नाना । त्याहून कठीण येमयातना । मारितां जसंतचि असेना । या नांव आदिदैविक ॥ २३ ॥ चौघे चौकडे बोडिती । येक ते झोंकून पाडिती । ताणिती मारिता बोडूनि नेती । या नांव आदिदैविक ॥२४॥ उठवेना बसवेना । रडवेना पडवेना । यातनेवरी यातना । या नांव आदिदैविक ॥ २५ ॥ आकंदे रडे आणि फुंजे । धकाधकीनें निवुजे । झुर्झुरी पंजर होऊन झिजे । या नांव आदिदैविक ॥ २६ ॥ कर्कश वचनें कर्कश मार । यातनेचे नाना प्रकार । त्रास पावती दोषी नर । या नांव आदिदैविक ॥ २७ ॥ मागां बोलिलां राजदंड । त्याहून यमदंड उदंड । तेथील यातना प्रचंड । भीमरूप दारुण ॥२८॥ आध्यात्मिक आदिभूतिक । त्याहानि विशेष आदिदैविक । अल्प संकेतें काहीयेक । कळावया बोलिलें ॥ २९ ॥

इति श्रीदासबोधे गुहाशिष्यसंवादे आदिदैविकतापनाम समाप्त अष्टम ॥ ८ ॥

* * *

दासबोध परिचय : प्रश्नपत्रिका ७ वी

(दासबोध द. ३ मधील स. ६, ७ आणि ८ यांवर आधारित)

- प्र. १ त्रिविध तापांची नावे सांगून त्यांच्या व्याख्या सांगणाऱ्या ओव्या लिहा.
प्र. २ पुढील तक्ता पूर्ण करा. १ ले विधान नमुन्यादाखल दिले आहे.

अनुक्रमांक	विधान	तापाचा प्रकार	ओवी क्रमांक
१	आजोबाचा चष्मा हरवला.	आधिभौतिक	३-७-४५
२	उसाच्या मळगाला दावेदाराने आम लावली.		
३	यात्रेकरूचे धन ठगाने लुबाडले.		
४	ऐन उमेदीमध्ये माधवराव पेशवे क्षयाने आजारी झाले.		
५	स्वा. सावरकर यांना तुरुंगयातना सोसाव्या लागल्या.		
६	वार्धक्यामध्ये प्रत्येकाला हा ताप होतो.		
७	जन्मतः आंधळेपण नशिबी येणे.		

प्र. ३ समर्थाच्या काळातील राजकीय छळ, अपघात आणि सासुरवास निदर्शक प्रत्येकी एकेक ओवी लिहा.

प्र. ४ संदर्भासहित अर्थ स्पष्ट करा.

“ऐसी मर्यादा लाविली देवें । म्हणौनि नीतीने वर्तावें ॥ ”

प्र. ५ गेल्या दहा वर्षात आपणास उद्देग आणणाऱ्या एखाद्या तापाचा स्वानुभव असल्यास थोडक्यात लिहा.

(वि. सु-‘ताप’ या शब्दाचा अर्थ या समासाच्या अनुरोधाने घ्यावा, Fever ह्या अर्थी नव्हे.)

दा. प...६

स्वाध्याय ८ वा (दशक ४ समाप्त, ५ व ६ वर आधारित)

द. ४-४ : पादसेवन-भक्ती

ज्याच्या निकट संगतीमध्ये आपण राहतो त्याच्या देहाचा व मनाचा परिणाम आपल्या देहावर व मनावर घडतो असा जीवनाचा नियम आहे. उदा. नवऱ्याला मधुमेह असेल तर बायकोला मधुमेह जडतो. नवऱ्याला नाटकाची आवड असेल तर बायकोला हळूहळू नाटके आवडू लागतात. भक्तीच्या बाबतीत हा नियम शंभर टक्के लागू पडतो. ज्याला भक्ती हवी त्याने भक्तीची किंवा संताची संगत करावी. विवाहित कुलीन स्त्री जसा आपल्या पतीवर मनापासून आपलेपणा ठेवते तसा एखाद्या संतावर अत्यंत आपलेपणा ठेवणे म्हणजे त्याला सद्गुरू मानणे होय. संत ओळखावा कसा ? ज्याचा आचार, विचार, उच्चार भगवंताच्या प्रेमाने भरून वाहातो तो संत होय. जागेपणी व शोपेत, सुखात व दुःखात, संपत्तीत व आपत्तीत, एकांतात व लोकांतात जो भगवंतापासून वेगळा राहातच नाही तो संत होय. एकीकडे भगवंताच्या दिव्य आनंदामध्ये डुबत असलेला आणि दुसरीकडे प्राणीमात्राचा, विशेषतः मानवतेचा, असीम कळवळा असलेला तो संत होय. अमूर्त परमात्मस्वरूपाची अखंड धारणा+मानवतेचा, परमावधीचा विकास = श्रीसद्गुरू. अशा सद्गुरूपाशी निर्लेप आपलेपणा ठेवावा, देह त्याच्या सेवेत गुंतवावा, आणि मन त्याच्याकडून येणाऱ्या सूचना ग्रहण करण्यास निरंतर तयार ठेवावे. या तीन गोष्टी एकत्र आल्या की पादसेवन-भक्ती घडते. पण जगाच्या व्यवहारात ही भक्ती साधणे मोठे कठिण असते. आधी खरा संत भेटला तर आपल्या मनाला पडून त्याच्यावर निष्ठा स्थिर होणे त्याहून कठिण. आणि संत भेटून त्याच्यावर निष्ठा बसली तरी ती अखेरपर्यंत निभावणे सर्वात कठिण असते. परंतु पादसेवनभक्ती भाग्याने ज्याला साधली त्याची अवस्था हा हा म्हणता पालटते व तो तयार होऊन जातो. श्रीसद्गुरूवर चिकाटीने श्रद्धा ठेवून राहणे ही एक मनाची मोठी शक्तीच आहे.

॥ श्रीराम ॥

मार्गां जालें निरूपण । नामस्मरणाचें लक्षण । आतां ऐका पादसेवन । चौथी भक्ती ॥ १ ॥
 पादसेवन तेंचि जाणावें । कायावाचामनोभावें । सद्गुरूचे पाय सेवावे । सद्गतिकारणें ॥ २ ॥
 या नांव पादसेवन । सद्गुरुपदीं अनन्यपण । निरसावया जन्ममरण । यातायाती ॥ ३ ॥
 सद्गुरुकृपेविण कांहीं । भवतरणोपाव तों नाहीं । याकारणें लवलाहीं । सद्गुरुपाय सेवावे ॥ ४ ॥
 सद्गुरु दाखवी सद्गुरु । सकळ सारासारविचार । परब्रह्माचा निर्धार । अंतरीं बाणे ॥ ५ ॥
 जे वस्तु दृष्टीस दिसेना । आणी मनास तेही भासेना । संगत्यागेंविण येना । अनुभवासी ॥ ६ ॥
 अनुभव घेतां संगत्याग नसे । संगत्यागें अनुभव न दिसे । हें अनुभवी यासीच भासे । येरा गंथा-
 गोवी ॥ ७ ॥ संगत्याग आणी निवेदन । विदेहस्थिती अलिप्तपण । सहजस्थिती उन्मनी विज्ञान ।
 हे सप्तहि येकरूप ॥ ८ ॥ याहिवेगळीं नामाभिधानें । समाधानाचीं संकेतवचनें । सकळ कांहीं
 पादसेवनें । उपजों लागे ॥ ९ ॥ वेद वेदगर्भ वेदांत । सिद्ध सिद्धभावगर्भ सिद्धांत । अनुभव
 अनुवाच्य धादांत । सत्य वस्तु ॥ १० ॥ बहुधा अनुभावार्चीं आंगें । सकळ कळती संतसंगें ।
 चौथे भक्तीचे प्रसंगें । गोप्य तें प्रगटे ॥ ११ ॥ प्रगट वसोनि नसे । गोप्य असोनि भासे ।
 भासा अभासाहून अनारिसे । गुरुगम्य-मार्ग ॥ १२ ॥ मार्ग होये परी अंतरिक्ष । जेथें सर्वही पूर्वपक्ष ।

पाहों जातां अलक्ष । लक्षवेना ॥१३॥ लक्षें जयासी लक्षावें । ध्यानें जयासी ध्यावें । तें मे तेंचि आपण व्हावें । त्रिविधा प्रचिती ॥१४॥ असो हीं अनुभवाचीं द्वारे । फळती सारासारविचारें । सत्संगेंकरून सत्योत्तरें । प्रत्ययासि येतीं ॥ १५ ॥ सत्य पाहतां नाहीं असत्य । असत्य पाहतां नाहीं सत्य । सत्याअसत्याचें कृत्य । पाहान्नारापासीं ॥ १६ ॥ पाहान्नारा पाहानें जया लागलें । तें तद्रूपत्वे प्राप्त जालें । तरी मग जाणावें बाणलें । समाधान ॥१७॥ नाना समाधानें पाहतां । बाणती सद्गुरुकरितां । सद्गुरुविण सर्वथा । सन्मार्ग नसे ॥ १८ ॥ प्रयोग साधनें सायास । नाना साक्षेयें विद्याअभ्यास । अभ्यासें कांहीं गुरुगम्यास । पाविजेत नाहीं ॥१९॥ जें अभ्यासें अभ्यासितां न ये । जें साधनें असाध्य होये । तें हें सद्गुरुविण कावे । उमजों जाणे ॥ २० ॥ याकारणें ज्ञानमार्ग - । कळाया, धरावा सत्संग । सत्संगेंविण प्रसंग । बोलोंचि नये ॥ २१ ॥ सेवावे सद्गुरुचे चरण । या नांव पादसेवन । चौथे भक्तीचें लक्षण । तें हें निरोपिलें ॥ २२ ॥ देव ब्राह्मण माहानुभाव । सत्पात्र भजनाचे ठाव । ऐसिये ठाई सज्जाव । दृढ धरावा ॥ २३ ॥ हें प्रवृत्तीचें बोलणें । बोलिलें रक्षाया कारणें । परंतु सद्गुरुपाय सेवणें । या नांव पादसेवन ॥२४॥ पादसेवन चौथी भक्ती । पावन करितसें त्रिजगतीं । जयेकरितां सायोज्यमुक्ती । साधकास होवे ॥ २५ ॥ म्हणौनि थोराहून थोर । चौथे भक्तीचा निर्धार । जयेकरितां पैलफर । बहुत प्राणी पावती ॥ २६ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पादसेवनभक्तिनिरूपणनाम समाप्त चतुर्थ ॥ ४ ॥

द. ४-५ : अर्चनभक्ती

परमात्म्याचा साक्षात्कार होण्यास माणसाला स्वतःमधील माणूसपणाच्या पलीकडे उडी मारावी लागते. असे पलीकडे जाण्यास मार्ग दोन माणूसपणा नाहीसा करून परमात्म्याला झोंबायचे हा एक मार्ग; तर माणूसपणाला परमात्म्याकडे सर्वस्वी वळवायचे हा दुसरा मार्ग होय. ज्ञानमार्ग पहिल्या प्रकारात मोडतात तर भक्तिमार्ग दुसऱ्या प्रकारात मोडतो. माणसाच्या स्वभावाचा असा एक गुण आहे की ज्याच्यावर आपले प्रेम असते, त्याचा सत्कार केल्याशिवाय, त्याची पूजा केल्याशिवाय आपल्याला चैन पडत नाही. यामध्ये अर्चनभक्तीचे मूळ सापडते. जगात जे जे काही उत्तम व पवित्र आहे ते ते भगवंताला अर्पण करणे हे अर्चनभक्तीचे प्रधान लक्षण आहे. पण परमात्मा किंवा भगवंत अत्यंत सूक्ष्म आहे. म्हणून अर्चनाचे सुद्धा स्थूल व सूक्ष्म, बाहेरील व आतील असे दोन प्रकार असतात. प्रथम बाहेरील अर्चन कसे ते पाहा. आपली उपास्य देवता आधी निश्चित करावी. सद्गुरु-सुद्धा उपास्य देवता होऊ शकते. तिची सुरेख मूर्ती किंवा तसवीर असावी. रोज तिला स्नान घालावे. त्यानंतर उत्तम वस्त्र, चंदन, सुगंधी द्रव्ये व फुले तिला वाहावी. तिला सुग्रास नैवेद्य दाखवून तिची आरती करावी. आणि अगदी मनापासून साष्टांग नमस्कार घालून अत्यंत प्रेमदृष्टीने एकदा तिच्याकडे बघावे. आता आतील अर्चन कसे ते पाहा. माणसाच्या अंगी कल्पना नावाची एक विलक्षण शक्ती आहे, आपण ज्ञानसाधना करीत असता कल्पनेची फार मदत होते. भक्तीमध्ये सुद्धा तिचा उत्तम उपयोग होऊ शकतो. प्रथम आपली उपास्य देवता किंवा सद्गुरुमाऊली आपल्या हृदयात आहे अशी भावना करावी. ती मूर्ती सजीव कल्पावी. नंतर स्थूत्र किंवा बाहेरच्या मूर्तीला अर्चनामध्ये जे उपचार आपण करतो ते सगळे आतील मूर्तीला मनाने, कल्पनेने करावे. पूजा आटोपली की देवतेला

हृदयातः विश्रुती बावी. अशा रीतीने आपण भगवंताचे कल्पनाचित्र रोज रंगविण्याचा अभ्यास केला तर मनाला सूक्ष्मात विहार करण्याची सवय लागते. ते अधिकाधिक अमूर्तरी २५ लागते. या अभ्यासात प्रगती झाल्यास प्रतिमा जागी होणे सुलभ होऊन भगवंत माझ्याजवळ आहे; अगदी माझ्यामध्ये आहे ही भावना जिवंतपणे काम करू लागते. माणसाने चिकाटीने मानसपूजा मात्र चालू ठेवली पाहिजे. मानसपूजा चांगली झाली तर मनास मोठी प्रसन्नता वाटते हा भक्तांचा अनुभव ध्यानात ठेवावा.

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । चौथे भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । पांचवी भक्ती ॥ १ ॥
 पांचवी भक्ती तें आर्चन । आर्चन झणिजे देवतार्चन । शास्त्रोक्त पूजाविधान । केले पाहिजे ॥ २ ॥
 नाना आसनें उपकरणें । वस्त्रें आळंकार भुषणें । मानसपूजा मूर्तिध्यान । या नांव पांचवी भक्ती ॥ ३ ॥
 देवब्राह्मणअग्नीपूजन । साधुसंतअतीतपूजन । इति महानुभावगाइत्रीपूजन । या नांव पांचवी भक्ती ॥ ४ ॥
 धातुपाषाणमृत्तिकापूजन । चित्र लेप सत्पात्रपूजन । आपलें गृहीचें देवतार्चन । या नांव पांचवी भक्ती ॥ ५ ॥
 सीळा सम्रांकित नवांकित । शालिश्राम शकलें चक्रांकित । लिंगें सूर्यकांत सोमकांत । बाण तांदळे नर्बदे ॥ ६ ॥
 भैरव भगवती मल्लारी । मुंज्या नृसिंह वनशंकरी । नाग नाणी नानापरी । पंचायेत्नपूजा ॥ ७ ॥
 गणेशशारदाविठ्ठलमूर्ती । रंगनाथजंगनाथ-तांडवमूर्ती । श्रीरंगहनुमंतगरुडमूर्ती । देवतार्चनीं पूजाव्या ॥ ८ ॥
 मत्स्यकूर्मब्रह्मवर्मावमूर्ती । नृसिंह-वामनभार्गवमूर्ती । रामकृष्णहयग्रीवमूर्ती । देवतार्चनीं पूजाव्या ॥ ९ ॥
 केशवनारायणमाधवमूर्ती । गोविंदविष्णुमदसूदनमूर्ती । त्रिविक्रमवामनश्रीधरमूर्ती । रुषीकेश पद्मनाभि ॥ १० ॥
 दामोदर-संकर्षणवासुदेवमूर्ती । प्रद्युम्नअनुरधपुरुषोत्तममूर्ती । अधोक्षजनारसिंहअच्युतमूर्ती । जनार्दन आणि उपेन्द्र ॥ ११ ॥
 हरिहरांच्या अनंतमूर्ती । भगवंतजगदात्माजगदीशमूर्ती । शिवशक्तीच्या बहुधा मूर्ती । देवतार्चनीं पूजाव्या ॥ १२ ॥
 अश्वत्थनारायेण सूर्यनारायेण लक्ष्मीनारायेण त्रिमल्ल-नारायेण । श्रीहरीनारायण आदिनारायण । शेषशार् परमात्मा ॥ १३ ॥
 ऐश्या परमेश्वराच्या मूर्ती । पाहों जातां उदंड असती । त्यांचें आर्चन करावें, भक्ती-पांचवी ऐसी ॥ १४ ॥
 याहि वेगळे कुळधर्म । सोडूं नये अनुक्रम । उत्तम अथवा मध्यम । करीत जावें ॥ १५ ॥
 जाखमाता माथराणी । बाळा बगुळा मानविणी । पूजा मांगिणी जोगिणी । कुळधर्म करावीं ॥ १६ ॥
 नाना तीर्थक्षत्रांस जावें । तेथें त्या देवाचें पूजन करावें । नाना उपचारीं आर्चावें । परमेश्वरासी ॥ १७ ॥
 पंचामूर्ते गंधाक्षते । पुष्पें परिमळद्रव्यें बहुतें । धूपदीप असंख्यातें । नीरांजनें कर्पूराचीं ॥ १८ ॥
 नाना खाद्य नैवेद्य सुंदर । नाना फळे तबिलप्रकार । दक्षणा नाना आळंकार । दिव्यांबर वनमाला ॥ १९ ॥
 सिविका छत्रें सुखासनें । माहि मेघदंडें सूर्यापानें । दिंड्या पताका निशाणें । टाळ घोळ मृदांग ॥ २० ॥
 नाना वाद्यें नाना उत्साव । नाना भक्तसमुदाव । गाती हरिदास सद्भाव । लागला भगवंतीं ॥ २१ ॥
 वापी कूप सरोवरे । नाना देवळयें सिखरे । राजांगणें मनीहरे । वृंदावनें भुयरीं ॥ २२ ॥
 मठ मंड्या धर्मशाळा । देवद्वारीं पडशाळा । नाना उपकर्णे नक्षत्रमाला । नाना वस्त्रसायग्री ॥ २३ ॥
 नाना पददे मंडप चांदोवे । नाना रत्नघोष

लौबती बरवे । नाना देवाळई समर्पावे । हस्थ घोडे शक्कटें ॥ २४ ॥ आळंकार आणि आळं-
कारपात्रें । द्रव्य आणी द्रव्यपात्रें । अन्नोदक आणी अन्नोदकपात्रें । नाना प्रकारींचीं ॥ २५ ॥
बनें उपवनें पुष्पवाटिका । तापस्यांच्या पर्णकुटिका । ऐसी पूजा जगन्नायका । येथासांग
समर्पावी ॥ २६ ॥ शुक शारिका मयोरें । बदकें चक्रवाकें चकोरें । कोफिळा चितळें सामरें ।
देवाळई समर्पावी ॥ २७ ॥ सुगंधमृगें आणी मार्जरें । गार्ह म्हेसी वृषभ वानरें । नाना पदार्थ
आणी लेंकुरें । देवाळई समर्पावी ॥ २८ ॥ काया वाचा आणी मनें । चित्तें वित्तें जीवें प्राणें ।
सद्भावें भगवंत आर्चनें । या नांव आर्चनभक्ती ॥ २९ ॥ ऐसेंचि सद्गुरूचें भजन - । करून,
असावें अनन्य । या नांव भगवद्भजन । पांचवी भक्ती ॥ ३० ॥ ऐसी पूजा न घडे बरवी ।
तरी मानसपूजा करावी । मानसपूजा अगत्य व्हावी । परमेश्वरासी ॥ ३१ ॥ मनें भगवंतास
पूजावें । कल्पून सर्वहि समर्पावें । मानसपूजेचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ ३२ ॥ जें जें आपणांस
पाहिजे । तें तें कल्पून वाहिजे । येणें प्रकारें कीजे । मानसपूजा ॥ ३३ ॥

इति श्रीदासबाधे गुरुशिष्यसंवादे आर्चनभक्तिनाम समाप्त पंचम ॥ ५ ॥

द. ४-६ वंदनभक्ती

वंदन म्हणजे नमस्कार करणें. नमस्कार करणें हे चरणी लीन होण्याचे, शरण जाण्याचे
चिन्ह आहे. देहाचा अभिमान मारण्यासाठी परमार्थाची सगळी साधने करायची असतात. नम्रता
अंगी आली तर अभिमान फार क्षीण होतो. आणि साष्टांग नमस्कार घालण्याचा अभ्यास केला तर
नम्रता सहज साध्य होते. म्हणून सर्व साधुसंत भगवंताला अगदी मनापासून साष्टांग नमस्कार घाल-
तात. वंदनाची तात्त्विक चिकित्सा अशी की साकडाला प्रथम संतामध्ये विलसणारा अनंत शोधावा
लागतो. आपल्याभोवती वावरणाऱ्या प्राणिमात्रांमध्ये भगवंत अंतर्यामीरूपाने वास करतो. हे जर खरे
तर ज्या ज्या जीवाशी आपला संबंध येईल त्या त्या जीवाच्या अवगुणाकडे दुर्लक्ष करून त्याच्या
गुणांनाच तेवढे पाहण्याची कला आपल्याला शिकली पाहिजे. ही कला साध्य झाली की त्या गुणांचे
अधिष्ठान असणारा भगवंत आपोआप मनाला भासायला लागतो. मग या प्राण्याला नमस्कार
करताना त्याच्या बाह्यांगाला ते वंदन नसून त्याच्या अंतरंगातील अनंताला ते असते, अशी दृष्टी
प्राप्त झाल्यावर जगात जिकडेतिक्डे भगवंताचा खेळ चालला आहे असा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. स्वतः
आपण त्या खेळामधील एक पात्र आहोत ही मनोमन खात्री पडते. देहाभिमान गलित होऊन तो
सर्वांशी अगदी लीनपणाने, समरसपणाने वागतो. वंदनभक्ती ज्याला साधते त्याच्या जीवनात एवढा
मोठा चमत्कार घडून येतो. म्हणून या समासात नमस्कारासारखे अप्रतिम परमार्थसाधन नाही असा
आपला स्वच्छ निर्णय श्री समर्थानी दिला आहे.

॥ श्रीराम ॥

मामां जालें निरूपण । पांचवे भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । साहावी भक्ती ॥ १ ॥
साहावी भक्ती तें वंदन । करावें देवास नमन । संत साधु आणी सज्जन । नमस्कारीत जावे । २॥
सूर्यासि करावे नमस्कार । देवासी करावे नमस्कार । सद्गुरुस करावे नमस्कार । साष्टांग भावें ॥ ३॥
साष्टांग नमस्कारास अधिकार । नानाप्रतिमा देव गुरु । अन्यत्र नमनाचा विचार । अधिकारें

करावा ॥ ४ ॥ छपळ कोटी वसुमती-। मधें विष्णूमूर्ती असती । तयांस नमस्कार प्रीती । साष्टांग घालावे ॥ ५ ॥ पशुपति श्रीपति आणी गभस्ती । यांच्या दर्शने दोष जाती । तैसाचि नमावां मारुती । नित्य नेमें विशेष ॥ ६ ॥ श्लोक ॥ शंकरः शेषशायी च मार्तण्डो मारुतिस्तथा । एतेषां दर्शनं पुण्यं नित्येनेमे विशेषतः ॥ १ ॥ भक्त ज्ञानी आणी वीतरागी । महानुभाव तापसी योगी । सत्पात्रे देखोनि वेगी । नमस्कार घालावे ॥ ७ ॥ वेदज्ञ शास्त्रज्ञ आणी सर्वज्ञ । पंडित पुराणिक आणी विद्वज्जन । याज्ञिक वैदिक पवित्रजन । नमस्कारीत जावे ॥ ८ ॥ जेथें दिसती विशेष गुण । तें सद्गुरूचें अधिष्ठान । याकरणें तयासी नमन । अत्यादरें करावे ॥ ९ ॥ गणेश शारदा नाना शक्ती । हरिहरांच्या अवतारमूर्ती । नाना देव सांगों किती । पृथकाकारें ॥ १० ॥ सर्व देवांस नमस्कारिलें । ते येका भगवंतास पावलें । येदर्थी येक वचन बोलिलें-। आहे, तें ऐका ॥ ११ ॥ ॥ आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति । १ ॥ याकारणें सर्व देवांसी । नमस्कारावें अत्यादरेंसी । अधिष्ठान मानितां, देवांसी-। परम सौख्य वाटे ॥ १२ ॥ देव देवाचीं अधिष्ठानें । सत्पात्रे सद्गुरूचीं स्थानें । याकारणें नमस्कार करणें । उभय मार्गी ॥ १३ ॥ नमस्कारें लीनता घडे । नमस्कारें विकल्प मोडे । नमस्कारें सख्य घडे । नाना सत्पात्रासीं ॥ १४ ॥ नमस्कारें दोष जाती । नमस्कारें अन्याय क्षमती । नमस्कारें मोडलीं जडतीं । समाधानें ॥ १५ ॥ सिसापरता नाहीं दंड । ऐसें बोलती उदंड । याकारणें अखंड । देव भक्त वंदावे ॥ १६ ॥ नमस्कारें कृपा उचंबळे । नमस्कारें प्रसन्नता प्रबळे । नमस्कारे गुरुदेव बोळे । साधकांवरी ॥ १७ ॥ निशेष करितां नमस्कार । नासती दोषांचे गिरिवर । आणी मुख्य परमेश्वर । कृपा करी ॥ १८ ॥ नमस्कारें पतित पावन । नमस्कारें संतांसी शरण । नमस्कारें जन्ममरण । दुरी दुःखावे ॥ १९ ॥ परम अन्याय करूनि आला । आणी साष्टांग नमस्कार घातला । तरी तो अन्याये क्षमा केला । पाहिजे श्रेष्ठी ॥ २० ॥ याकारणें नमस्कारापरतें । आणीक नाहीं अनुसरतें । नमस्कारें प्राणीयातें । सद्बुद्धि लागे ॥ २१ ॥ नमस्कारास वेवावें नलगे । नमस्कारास कष्टावें नलगे । नमस्कारास कांहींच नलगे । उपकर्ण सामग्री ॥ २२ ॥ नमस्कारा ऐसें नाहीं सोपें । नमस्कार करावा अनन्यरूपें । नाना साधनीं साक्षरें । कासया सिणावें ॥ २३ ॥ साधक भावें नमस्कार घाली । त्याची चिंता साधूस लागली । सुगम पंथें नेऊन घाली । जेथील तेथें ॥ २४ ॥ याकारणें नमस्कार श्रेष्ठ । नमस्कारें बोळती वरिष्ठ । येथे सांगितली पष्ट । साहावी भक्ती ॥ २५ ॥

इति श्रीदासबोध गुरुशिष्यसंवादे वंदनभक्तिनाम समाप्त षष्ठ ॥ ६ ॥

दासबोध परिचय प्रश्नपत्रिका ८ वी

(दासबोध द. ४ स. ४, ५ आणि ६ वर आधारित)

प्र. १. पुढील अर्थाचा ओवीचरण ज्यात आहे, त्या पूर्ण लिहा.

- १) साधकाने श्रद्धापूर्वक आभिवादन केले की त्याच्या हिताची चिंता साधूला लागते.
- २) पूजासाहित्य आपणापाशी आहे असे मनाने कल्पून ते भगवंताच्या अर्पण करावे.
- ३) शास्त्र, गुरु आणि आत्मप्राप्ति या विविध कसोट्या लावन आपण तेच ब्रह्म व्हावे.

४) राने, बागा, तापसी लोकांसाठी पर्णकुटिका निर्माण करणे ही जगन्नायकाची पूजा त्याला अर्पण करावी.

प्र. २. वंदनभक्ती समासामध्ये हिंदुधर्माची विशेषता जी सहिष्णुवृत्ती, तिची शिकवण कशाप्रकारे व्यक्त झाली आहे ते सांगा.

प्र. ३. सद्गुरुचरणी अनन्यभाव असावा हे समर्थानी आग्रहाने प्रतिपादन केले आहे, ते का ?

प्र. ४ “नमस्कार महती” संबंदात समर्थानी काय म्हटले आहे ?

प्र. ५ खालील विधाने चूक की बरोबर ते स्पष्टीकरणासह लिहा.

१) नमस्कार आणि साष्टांग नमस्कार यात तारतम्य बाळगावे.

२) अर्चनभक्ती म्हण्टोली की पूजासाहित्य प्रत्यक्ष रूपात हवेच.

३) आपले दैवत विशिष्ट असताना कोणत्याही देवाला नमस्कार करणे हा ढोंगीपणा आहे.

स्वाध्याय ९ वा (द. ८ स. ६ वर आधारित)

द. ८-६ : दुश्चीतनिरूपण

परमार्थमधील एका खोल प्रश्नाला हा समास वाहिलेला आहे. तो प्रश्न असा : ब्रह्मदर्शन होण्यास सत्समागम अत्यंत अवश्य आहे यात शंका नाही. पण सत्समागम लाभला तर किती ब्रह्मदर्शन होते ? प्रश्न उत्पन्न होण्याचे कारण हे की, पुष्कळांना संतसंगती लाभते, ती बराच काळ टिकते. असे असून फारच थोड्या पुरुषांना ब्रह्मदर्शन घडते. याचे कारण श्रीसमर्थानी या समासात फारच स्पष्टपणे सांगितले आहे. जगामध्ये समता जर कोठे आढळत असेल तर ती भक्त संतांपाशीच आढळते, आपण भोगीत असलेला ब्रह्मानंद प्रत्येक संत अमदी मुक्त हस्ताने उधळत असतो. तो घेण्याला आणि घेऊन पचविण्याची ताकत येण्याला जी मनाची तयारी लागते ती फारच थोड्या माणसांमध्ये दिसते. म्हणून सत्समागम घडून देखील ब्रह्मदर्शनाचा सोहळा समळ्यांना भोगता या नाही. ती तयारी कोणती याबद्दल बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये याज्ञवल्क्य जनकराजाला सांगतो की, “तस्मात् एवंविद् शान्तः दान्तः उपरतः तितिक्षुः समाहितः भूत्वा आत्मनि एव आत्मानं पश्यति” अर्थ = म्हणून आत्मा कसा आहे हे समजून जो मनाने शान्त होतो, जो इंद्रिय-संयमन करतो, जो अंतर्मुख होतो, जो सहनशील बनतो जो एकाग्रचित्त होतो, त्यास स्वतःच्या अंतर्गामी आत्मदर्शन होते.” अर्थात् ब्रह्मदर्शन घडण्यास माणूस मोठा एकाग्रचित्त आणि प्रयत्नशील असायला पाहिजे. जो एकाग्रचित्त नसतो तो व्यग्रचित्त असतो. व्यग्रचित्ताला श्री समर्थ दुश्चितपणा असे नाव वापरतात. जो प्रयत्नशील नसतो तो आळशी असतो. आळशीपणाला श्री समर्थ आळस म्हणतात. दुश्चितपणा आणि आळस यामध्ये निद्रेची भर घालून श्री समर्थानी अष्ट करणारी त्रयी वर्णन केली आहे तात्पर्य, परमार्थी माणूस एकाग्र अवधान असणारा, इंद्रियांना सदैव ताब्यात ठेवणारा आणि आळस व निद्रा यांच्यापासून दूर असणारा असा पाहिजे. या गुणांनी संपन्न माणूस सत्समागमात राहिला तर पाहता पाहता तयार होतो, त्याची बुद्धी अत्यंत सूक्ष्म बनते व ती एकाग्र झाली की मायेचा पडदा फाडून स्वस्वरूपाशी तदाकार होते.

॥ श्रीराम ॥

श्रोता विनवी वक्तयासी । सत्संगाची महिमा कैसी । मोक्ष लाभे कितां दिवसीं । हें मज निरोपार्थे ॥ १ ॥ धरितां साधूची संगती । कितां दिवसां होते मुक्ती । हा निश्चय कृपामूर्ती ।

मज दीनास करावा ॥ २ ॥ मुक्ती लाभे तत्क्षणीं । विश्वासतां निरूपणीं । दुश्चीतपणें हानी ।
 होतसे ॥ ३ ॥ सुचितपणें दुश्चीत । मन होतें अकस्मात । त्यास करावें निवांत । कोणे परी
 ॥ ४ ॥ मनाच्या तोडून बोढी । श्रवणीं बैसावें आवडी । सावधपणें घडीनें घडी । काळ सार्थक
 करावा ॥ ५ ॥ अर्थप्रमेय ग्रंथांतरीं । शोधून घ्यावें अभ्यांतरीं । दुश्चीतपण आलें तरी । पुन्हां
 श्रवण करावें ॥ ६ ॥ अर्थांतर पाहिल्यावीण । उमोचि करी जो श्रवण । तो श्रोता नव्हे पाषाण ।
 मनुष्यवेष्टें ॥ ७ ॥ येथें श्रोते मानितां लीं । आम्हांस केलें पाषाण । तरी पाषाणाचें लक्षण ।
 सावध ऐका ॥ ८ ॥ बांकुडा तिकडा फोडिला । पाषाण घडून नीट केला । दुसरे वेळेसी
 पाहिला । तरी तो तैसाचि असे ॥ ९ ॥ टांकीनें खपली फोडली । ते मागुती नाहीं जडली ।
 मनुष्याची कुबुद्धि झाडिली । तरी ते पुन्हां लागे ॥ १० ॥ सांगतां अवगुण गेला । पुन्हां
 मागुता जडला । याकारणें माहांभला । पाषाणगोटा ॥ ११ ॥ ज्याचा अवगुण झडेना । तो
 पाषाणाहून उणा । पाषाण आगळा जाणा । कोटिगुणें ॥ १२ ॥ कोटिगुणें कैसा पाषाण ।
 त्याचेंहि ऐका लक्षण । श्रोतीं करावें श्रवण । सावध होऊनी ॥ १३ ॥ माणीक मोतीं प्रवाळ ।
 पाचि वैदूर्य वज्रनीळ । गोमेदमणी परिस केवळ । पाषाण बोलिजे ॥ १४ ॥ याहि वेगळें बहुत ।
 सूर्यकांत सोमकांत । नाना मोहरे सप्रचित । औषधाकारणें ॥ १५ ॥ याहि वेगळे पाषाण भले ।
 नाना तीर्थी जे लागले । वापी कूप सेखीं जाले । हरिहरमूर्ती ॥ १६ ॥ याचा पाहातां विचार ।
 पाषाणऐसें नाहीं सार । मनुष्य तें काये पामर । पाषाणापुढें ॥ १७ ॥ तरी तो ऐसा नव्हे
 पाषाण । जो अपवित्र निःकारण । तयासारखा देह जाण । दुश्चीत अभक्तांचा ॥ १८ ॥ आतां
 असो हें बोलणें । घात होतो दुश्चीतपणें । दुश्चीतपणाचेनि गुणें । प्रपंच ना परमार्थ ॥ १९ ॥
 दुश्चीतपणें कार्य नासे । दुश्चीतचपणें चिंता वसे । दुश्चीतपणें स्मरण नसे । क्षण येक पाहातां ॥ २० ॥
 दुश्चीतपणें शत्रुजिणें । दुश्चीतपणें जन्ममरणें । दुश्चीतपणाचेनि गुणें । हानी होये ॥ २१ ॥ दुश्चीतपणें
 नव्हे साधन । दुश्चीतपणें न घडे भजन । दुश्चीतपणें नव्हे ज्ञान । साधकांसी ॥ २२ ॥ दुश्चीतपणें
 नव्हे निश्चयो । दुश्चीतपणें न घडे जयो । दुश्चीतपणें होये क्षयो । आपुल्या स्महिताचा ॥ २३ ॥
 दुश्चीतपणें न घडे श्रवण । दुश्चीतपणें न घडे विवरण । दुश्चीतपणें निरूपण । हातीचें जाये ॥ २४ ॥
 दुश्चीत बैसलाचि दिसे । परी तो असतचि नसे । चंचळ चक्रीं पडिलें असें । मानस तयाचें ॥ २५ ॥
 वेडें पिशाच्य निरंतर । अंध मुकें आणी बधिर । तैसा जाणावा संसार । दुश्चीत प्राणियांचा ॥ २६ ॥
 सावध असोन उमजेना । श्रवण असोन ऐकेना । ज्ञान असोन कळेना । सारासारविचार ॥ २७ ॥
 ऐसा जो दुश्चीत आळसी । परलोक कैचा त्यासी । जयाचे जिवीं अहर्निशी । आळस वसे ॥ २८ ॥
 दुश्चीतपणापामूनि सुटला । तरी तो सर्वेच आळस आला । आळसाहाती प्राणीयांला । उरसंतचि नाहीं
 आळसें राहिला विचार । आळसें बुडाला आचार । आळसें नव्हे पाठांतर । काहीं केल्या ॥ २९ ॥
 आळसें घडेना श्रवण । आळसें नव्हे निरूपण । आळसें परमार्थाची खूण । मळिण जाली ॥ ३० ॥
 आळसें नित्यनेम राहिला । आळसें अभ्यास बुडाला । आळसें आळस वाढला । असंभाव्य
 ॥ ३१ ॥ आळसें गेली धारणा धृती । आळसें मळिण जाली वृत्ती । आळसें विवेकाची गती ।
 मंद जाली ॥ ३२ ॥ आळसें निद्रा वाढली ॥ आळसें वासना विस्तारली । आळसें सुन्याकार

जाली । सद्बुद्धि निश्चयाची ॥३४॥ दुश्चितपणासर्वे आळस । आळसे निद्राविळास । निद्राविळासे केवळ नास । आयुष्याचा ॥३५॥ निद्रा आळस दुश्चितपण । हेंचि मूर्खाचें लक्षण । येणेकरिता निरूपण । जमजेचिना ॥३६॥ हें तिन्हीं लक्षणें जेथें । विवेक कैचा असेल तेथें । अज्ञानास यापरतें । सुखचि नाही ॥३७॥ क्षुधा लागतांच जेविला । जेऊन उठतां आळस आला । आळस येतां निजेला । सावकास ॥३८॥ निजोन उठतांच दुश्चित । कदा नाहीं सावचित । तेथें कैचें आत्महित । निरूपणीं ॥३९॥ मर्कटपासीं दिल्लें रत्न । पिशाच्यांहातीं निधान । दुश्चितापुढें निरूपण । तयापरी होये ॥४०॥ आतां असो हे जपपत्ती । आशंकेची कोण गती । कितां दिवसा होते मुक्ती । सज्जनाचेनि संगें ॥४१॥ ऐका याचें प्रत्योत्तर । कथेसि व्हावें निरोत्तर । संतसंगाचा विचार । ऐसा असे ॥४२॥ लोहो परीसेसीं लागला । थेंबुटा सागरीं मिळाला । मंगे सरिते संगम जाला । तत्क्षणीं ॥४३॥ सावध साक्षपी आणी दक्ष । तयास तत्काळाचि मोक्ष । इतरांस तें अलक्ष । लक्षिलें नवचे ॥४४॥ येथें शिष्यप्रज्ञाच केवळ । प्रज्ञावंतां नलगे वेळ । अनन्यास तत्काळ । मोक्ष लाभे ॥४५॥ प्रज्ञावंत आणी अनन्य । तयास नलगे येक क्षण । अनन्य भावार्थेविण । प्रज्ञा खोटी ॥४६॥ प्रज्ञेविण अर्थ न कळे । विश्वासेविण वस्तु ना कळे । प्रज्ञाविश्वासें गळे । देहाभिमान ॥४७॥ देहाभिमानाचे अंतीं । सहजचि वस्तुप्राप्ती । सत्संगें सद्गती । विलंबचि नाही ॥४८॥ सावध साक्षपी विशेष । प्रज्ञावंत आणी विश्वास । तयास साधनीं सायास । करणेंचि नलगे ॥४९॥ इतर भाविक सावडे । तयांसहि साधनें मोक्ष जोडे । साधुसंगें तत्काळ, जडे । विवेकदृष्टी ॥५०॥ परी तें साधन मोडूं नये । निरूपणाचा जपाये । निरूपणें लागे सोय ॥ सर्वत्रांसी ॥५१॥ आतां मोक्ष आहे कैसा । कैसी स्वरूपाची दक्षा । त्याचे प्राप्तीचा भवसा । सत्संगें केवी ॥५२॥ ऐसें निरूपण प्रांजळ । पुढें बोलिल्लें असे सकळ । श्रोतीं होऊनियां निश्चळ । अवधान द्यावें ॥५३॥ अवगुण त्यागावयाकारणें । न्यायनिष्ठुर लागे बोलणें । श्रोती कोप न धरणें । ऐसिया वचनाचा ॥५४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे दुश्चितनिरूपणनाम समाप्त षष्ठ ॥ ६ ॥

* * *

दासबोध परिचय प्रश्नप्रतिका ९ वी

(दासबोध व. ८ स. ६ वर आधारित)

प्र. १ पुढील अर्थाच्या ओव्या पूर्ण लिहा.

१) दुश्चितपणाच्या सोबतीला आळस असेल तर माणसाच्या निद्राविलासाला काय तोटा !

२) दुश्चित माणसाचा संसार एखाद्या वेळ्या पिसाटाच्या संसारासारखा किंवा आंधळ्या, मुक्या, बहिन्या माणसासारखा होतो.

३) जो सावध, यत्नशील आणि दक्ष असेल त्याला मोक्षश्री सहजपणे प्राप्त होते.

प्र. २ दुश्चितपणाच्या प्रभावामुळे प्रपंच आणि परमार्थ या दोन्ही आकाङ्क्षांवर होणाऱ्या हानीची कल्पना देणारे तुमच्या दृष्टीने महत्त्वाचे चार मुद्दे सांगा.

दा. प...७

प्र. ३ संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

१) लोहो परीसेसीं लागला । थेंबुटा सागरीं मिळाला ॥

२) दुश्रीत बैसलासि दिसे । परी तो असतचि नसे ॥

प्र. ४ आळसाला उसंत नाही या एवढी विरोधाभासारख्या वाटणाऱ्या गोष्टीतील सत्य समर्थानी कसे उकळून दाखविले आहे ?

प्र. ५ अर्थांतर न पाहाता नुसतेच श्रवण करणाऱ्यांना समर्थानी प्रथम कशाची उपमा दिली आहे ? ती उपमासुद्धा कमी पडते हे त्यांनीच कसे दाखवून दिले आहे ?

स्वाध्याय १० वा: (द. ११-५ व द. १९-९ वर आधारित)

द. ११-५. राजकारणनिरूपण

या समासाचे नाव आहे राजकारणनिरूपण. राजकारण हा शब्द श्रीसमर्थ कोणत्या अर्थाने वापरतात ते सांगणे अवश्य आहे. लोकसंग्रह करणाऱ्या पुरुषाचा समाजाच्या सर्व अंगांशी संबंध येतो. त्यातल्या त्यात आपल्या देशामध्ये धर्माला आणि अध्यात्माला विशेष मान असल्यामुळे लोकसंग्रही पुरुषाचा साधुसंत, धर्मसंस्था, राज्यसंस्था आणि अर्थसंस्था यांच्याशी अधिक निकट संबंध येतो. तेव्हा काय आणि आता काय आपल्या देशातील राजकीय पुढाऱ्यांना, मुत्सद्यांना आणि मोठ्या सेनानींना इतकेच नव्हे, तर थोर क्रांतिकारकांना सुद्धा साधुसंतांच्या पाठिंब्याची व आशीर्वादाची गरज भासते, अर्थात एखादा राजकीय पुढारी किंवा मोठा सेनानी एखाद्या साधूकडे वारंवार जाऊ लागला म्हणजे शासनाचे लक्ष त्या साधूकडे आपोआप जाते. विशेषतः राजा परका असेल तर त्या साधूला राजकीय उपसर्ग सोसण्याची पाळी येणे अशक्य नसते. श्रीसमर्थांच्या काळी राजकीय सत्ता परकी होती. राजे व राजकीय अधिकारी असहिष्णू, क्रूर व अडाणी होते. त्यांच्याशी झुंज देणाऱ्या लोकसंग्रही पुरुषांना श्रीसमर्थांचा पूर्ण पाठिंबा होता. अशा पुरुषांनी कसे वागावे ते सांगताना श्रीसमर्थ राजकारण हा शब्द वापरतात. लोकसंग्रह करण्यास, समाजाचे पुढारीपण गाजविण्यास लागणारे व्यवहारचातुर्य म्हणजे राजकारण होय. राजकीय हालचाल या पुढारीपणाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. समाजातील निःस्वार्थी व चतुर पुरुषांना श्रीसमर्थानी प्रेरणा दिली आणि लोकसंग्रह कसा करावा, हे समजावून दिले. त्यापैकी जे राजकारणी बनले त्यांना राजनीतीचा उपदेश करावा लागला. त्यामधील काही भाग दासबोधामध्ये आला आहे.

॥ श्रीराम ॥

कर्म केलेंचि करावें । ध्यान धरिलेंचि धरावें । विवरलेंचि विवरावें । पुन्हां निरूपण ॥१॥ तैसैं आम्हांस घडलें । बोलिलेंचि बोलणें पडिलें । कां जें विघडलेंचि, घडलें- । पाहिजे समाधान ॥२॥ अनन्य राहे समुदाव । इतर जनास उपजे भाव । ऐसा आहे अभिप्राव । उपायाचा ॥३॥ मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण । तिसरें तें सावधपण । सर्वविषई ॥४॥ चौथा अत्यंत साक्षप । फेडावे नाना आक्षप । अन्याये थोर अथवा अल्प । क्षमा करीत जावे ॥५॥ जाणावें पराचें अंतर । उदासीनता निरंतर । नीतिन्यायासी अंतर । पडोच नेदावें ॥६॥ संकेतें लोक वेधावा । येकूनयेक बोधावा । प्रपंचहि सांवरावा । येथानशक्त्या ॥७॥ प्रपंचसमयो बोलखावा । धार बहुत असावा । संमंध पडो नेदावा । अति परी तयाचा ॥८॥ उपाधीसी

विस्तारावें । उपार्धांत न संपडावें । नीचत्व पहिलेंच घ्यावें । आणि मूर्खपण ॥९॥ दोष देखोन झांकावें । अवगुण अवंड न बोलावे । दुर्जन सांपडोन सोडावे । परोपकार करूनी ॥१०॥ तच्चे भरोच नये । सुचावे नाना उपाये । नव्हे तेंच करावें कार्ये । दीर्घ प्रेतने ॥११॥ फड नासोंचि नेदावा । पडिला प्रसंग सांवरवा । अतिवाद न करावा । कोणीयेकासी ॥१२॥ दुसऱ्याचें अभिष्ट जाणावें । बहुतांचें बहुत सोसावें । न सोसे तरी, जावें- । दिगांतराप्रती ॥१३॥ दुःख दुसऱ्याचें जाणावें । ऐकोन तरी वांटून घ्यावें । बरें वाईट सोसावें । समुदायाचें ॥१४॥ अपार असावें पाठांतर । सन्निधचि असावा विचार । सदा सर्वदा तत्पर । परोपकारासी ॥१५॥ शांति करून करवावी । तच्चे सांडून सांडवावी । क्रिया करूनी करवावी । बहुतांकरवी ॥१६॥ करणें असेल अपाये । तरी बोलोन दाखऊं नये । परस्परोचि प्रत्यये । प्रचितीस आणावा ॥१७॥ जो बहुतांचें सोसीना । त्यास बहुत लोक मिळेना । बहुत सोसितां, उरेना- । महत्त्व आपुलें ॥१८॥ राजकारण बहुत करावें । परंतु कळोंच नेदावें । परपीडेवरी नसावें । अंतःकरण ॥१९॥ लोक पारखून सांडावे । राजकारणें अभिमान झाडावे । पुन्हा मेळवून घ्यावें । दुरील दोरें ॥२०॥ हिरवटासी दुरी धरावें । कचरटासी न बोलावें । समंध पडतां, सोडून जावें- । येकीकडे ॥२१॥ ऐसें असो राजकारण । सांगतां तें असाधारण । सुचित अस्तां अंतःकरण । राजकारण जाणे ॥२२॥ वृक्षीरूढासी उचलावें । युद्धकर्त्यास दकलून द्यावें । कारबाराचें सांगावें । आंग कैसें ॥२३॥ पाहतां तरी सांपडेना । कीर्ति करूं तरी राहेना । आलें वैभव अभिजासीना । कांहीं केल्या ॥२४॥ येकांची पाठी राखणें । येकांस देखों न सकणें । ऐसीं नव्हेत कीं लक्षणें चातुर्याचीं ॥२५॥ न्याय बोलताहि मानेना । हित तेंचि न ये मना । येथें कांहींच चालेना । त्यागेंविण ॥२६॥ श्रोतीं कळोन आक्षेपिलें । म्हणोन बोलिलेंचि बोलिलें । न्यूनपूर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥२७॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे राजकारणनिरूपणनाम समांस पंचम ॥ ५ ॥

द. १९: स-९ : राजकारणानिरूपण

जगामध्ये अनेक कला आहेत, त्यांचे दोन विभाग करता येतात. (पहिला विभाग) निर्जीव पदार्थ हाताशी धरायचा, त्यावर आपल्या कलेचा संस्कार करायचा आणि त्यावून सुंदर कलाकृती निर्माण करायची. उदा., एखादा शिल्पकार एक मोठा ओबडधोबड काळा पाषाण घेतो, त्यावर आपल्या हत्याराचे आघात करतो आणि काही दिवसांनी त्या पाषाणामधून पांडुरंगाची मनोहर मूर्ती साकार करतो. (दुसरा विभाग) सजीव प्राणी हाताशी धरायचा, त्याच्या मनावर आपल्याला हवे ते आणि हवे तसे संस्कार करायचे आणि त्याच्या मनात व शरीराच्या वागणुकीत कौतुक निर्माण करतील असे बदल घडवून आणायचे. प्राण्यांपैकी हत्ती, घोडे, कुत्री, मांजरे, माकडे, अस्वले आणि वाघ व सिंह हे हिंस्र पशूदेखील आपल्या हाताखाली वागवणे सोपे नसले तरी कांही कठीण नाही, पण आपल्यासारखीच विचारशक्तीने संपन्न असलेली प्राणसे आपल्याला हवी तशी वागवून आपल्या व त्यांच्या जीवनात खेळाचा आनंद निर्माण करणे, हे मात्र अतिशय कठीण आहे. समाजामधील भिन्न प्रकृतीची, भिन्न पातळीवरची आणि भिन्न आवाक्याची प्राणसे एकत्र गोळा करून प्रत्येकाकडून काहीतरी कार्य करून घेण्याच्या कलेला श्रीसमर्थ राजकारण असे नाव

वेतात. अशा अर्थाचे राजकारण हा या समासाचा विषय आहे. श्रीसमर्थ सांगतात की, जो ज्ञानी आहे, अगदी निष्काम आहे, तसेच जो अलिप्त वृत्तीचा आहे, त्याला जर समूहजीवनाची हौस असेल, तर त्याने लोकसमुदाय बनवावा. प्रथम एकांतामध्ये बसून कोणते कार्य करायचे, त्याची योजना आखावी. जनतेमध्ये उपासना स्वरूप वाढवावी. नष्टाला नष्ट म्हणून हिणवू नये, वाचाळाला वाचाळ म्हणू नये. दुर्जनाला आपलासा करून सन्मार्गाला लावावा. चोरालाच भांडारावर मुख्य नेमावे. कांही ठिकाणी परस्पर काट्याने काटा काढावा, पण आपण अलिप्त राहावे. आपण स्वतः कष्ट करावे व इतरांना कष्ट करण्यास शिकवावे. जशास तसा भेटवून प्रकरणे निकालात काढावीत. समाजामधील गुंडमिरी साफ मोडून काढावी. अशा रीतीने मोठ्या धूर्तपणाने राजकारण करावे; परंतु आपण मात्र सर्वांतून अलिप्तपणे अलग राहावे.

॥ श्रीराम ॥

ज्ञानी आणी उदास । समुदायाचा हव्यास । तेणें अखंड सावकाश । येकांत सेवावा ॥१॥
जेथें तजवीजा कळती । अखंड चाळणा निघती । प्राणीमात्रांची स्थिती गती । कळों येते ॥२॥
जरी हा चाळणाचि करीना । तरी कांहींच उमजेना । हिसेबझाडाचि पाहीना । दिवाळखोर ॥३॥
येक मिरासी साधिती । येक सीध्या गवाविती । व्यापकपणाची स्थिती । ऐसी आहे ॥ ४ ॥
जेणें जें जें मनीं धरिलें । तें तें आधींच समजलें । कृत्रिम अवघेंचि खुंटलें । सहजाचि येणें ॥ ५ ॥
अखंड राहातां सलगीं होते । अतिपरिचयें अवज्ञा धडते । याकारणें विश्रांती ते । घेतां नये ॥ ६ ॥
आळसें आळस केला । तरी मग कारबाराचि बुडाला । अंतरहेत चुकत गेला । समुदायाचा ॥ ७ ॥
उदंड उपासनेचीं कामें । लावीत जावीं नित्यनेमैं । अवकाश कैचा, कृत्रिमैं- । करावयासी ॥ ८ ॥
चोर भांडारी करावा । घसरतांच सांभाळावा । गोवा भूर्खपणाचा काढावा । हळू हळू ॥ ९ ॥
या अवध्या पहिल्याच गोष्टी । प्राणी कोणी नव्हता कष्टी । राजकारणें मंडळ वेष्टी । चहुंकडे ॥१०॥
नष्टासी नष्ट योजनावे । वाचाळासी वाचाळ आणावे । आपणावरी विकल्पाचे गोवे । पडोंच नेदी ॥११॥
काटीने कांटी झाडावी । झाडावी परी ते कळों नेदावी । कळकटेपणाची पदवी । असों थावी ॥ १२ ॥
न कळतां करी कार्य जें तें । तें काम तत्काळाचि होतें । गचगचेंत पडतां तें । चमत्कारें मव्हे ॥१३॥
एकोनी आवडी लागावी । देखोनि बळकटाचि व्हावी । सलगिनिं आपली पदवी । सेवकांमधें ॥१४॥
कोणी येक काम करितां होतें । न करितां तें मार्गें पडतें । याकारणें दिलेपण तें । असोंचि नये ॥ १५ ॥
जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला । जो आपणाचि कष्टत गेला । तोचि भला ॥ १६ ॥
अवध्यास अवघें कळलें । तेव्हा तें रितें पडिलें । याकारणें ऐसें घडलें । न पाहिजे कीं ॥१७॥
मुख्य सूत्र हातीं घ्यावें । करणें तें लोकांकरवीं करवावें । किच्चेक खलक उगवावें । राजकारणामधें ॥१८॥
बोलके पहिलवान कळकटे । तयासीच घ्यावे झटे । दुर्जनें राजकारण दाटे । ऐसें न करावें ॥ १९ ॥
ग्रामण्य वर्मी सांपडावें । रगडून पांठाचि करावें । करुनि मागुती सांबरावें । बुडऊं नये ॥२०॥
खळदुर्जनासी भ्यालें । राजकारण नाहीं राखिलें । तेणें अवघें प्रगट जालें । बरें वाईट ॥ २१ ॥
समुदाय पाहिजे मोठा । तरी तनावा असाव्या बळकटा । मठ करुनी, ताठा- । धरूं नये ॥ २२ ॥
दुर्जन प्राणी समजावे । परी ते

प्रगट न करावे । सज्जानापरीस आळवावें । महत्त्व देखनी ॥२३॥ जनामधें दुर्जन प्रगट । तरी मग अखंड खटखट । याकारणें ते वाट । बुझून टाकावी ॥ २४ ॥ गनीमाच्या देखतां फौजा । रण-क्षूरांच्या फुफुरिती झुजा । ऐसा पाहिजे कीं राजा । कैपक्षी परमार्थी ॥ २५ ॥ तयास देखतां दुर्जन धाके । बैसवी प्रचीतीचे तडाखे । बंड पाषांडाचे वाखे । सहजाधि होती ॥ २६ ॥ हे धूर्तपणाचीं कामें । राजकारण करावें नेमें । दिलेपणाच्या संभ्रमों । जाऊं नये ॥ २७ ॥ कोठेंच पडेना दृष्टी । ठाई ठाई त्याच्या गोष्टी । वाग्विळासें सकळ सृष्टी । वेधिली तेंणें ॥२८॥ हुंव्यासीं हुंवा लाऊन घावा । टोणप्यास टोणपा आणावा । लौदास पुढें उभा करावा । दुसरा लौद ॥ २९ ॥ धटासी आणावा धट । उत्थटासी पाहिजे उत्थट । खटनटासी खटनट । अगत्य करी ॥ ३० ॥ जैशास तैसा जेव्हां भेटे । तेव्हां मज्यालसी थाटे । इतुकें होतें परी धनी कोठें । दृष्टीस न पडे ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे राजकारणनिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

* * *

दासबोध परिचय : प्रश्नपत्रिका १० वी

(दासबोध द. ११ स. ५ आणि द. १९ स. ९ वर आधारित)

- प्र. १ समर्थांच्या जीवनाविषयक चतुःसूत्रीमधील राजकारणाचा क्रम सांगणारी ओवी लिहा.
- प्र. २ दासबोधातील ओव्यांचे आधारेच, राजकारण कसे असावे आणि कसे नसावे ते स्पष्ट करा.
- प्र. ३ समुदायाच्या हव्यासासाठी एकांतसेवन आवश्यक असते, हे प्रमेय समर्थांनी कसे मांडले आहे ?
- प्र. ४ “येक मिरासी साधिती । येक सीध्या गवाविती । व्यापकपणाची स्थिती । ऐसी आहे” — या ओवीचा अर्थ पाच ओळीत स्पष्ट करा.
- प्र. ५ समर्थ रामदास हे केवळ भाक्तिमार्गी संत होते की राजकारणी महंत होते ? की या दोहों पेशा वेगळेच त्यांचे व्यक्तिमत्त्व होते ? आपणास या संबंधात काय वाटते, ते लिहा.

स्वाध्याय ११ वा (द. १८-७ आणि १८-८ वर आधारित)

द. १८-७ : जनस्वभावनिरूपण

सामान्य माणूस अत्यंत स्वार्थी असतो. देवदेखील त्याला आपल्या स्वार्थासाठी हवा असतो. माणसाचा स्वभाव असा की, त्याला कष्ट करायला नकोत, पण त्याचे फळ तेवढे हवे. या कर्मभूमीचा नियम असा आहे की, येथे कष्टावाचून फळ मिळत नाही. ज्यांनी सपाटून कष्ट केले व जे विवेकाने वागले, तेच भाग्य भोगून गेले. प्रपंचात व परमार्थात दोन्हीकडे विवेक सारखा आहे. देवाचे कर्तेपण खरे कसे आहे, ते विवेकाने नीट समजून घ्यावे, ज्या माणसात विचार नाही, त्याच्यामध्ये काही अर्थ नाही. विचाराने प्रपंच व परमार्थ दोन्ही साधता येतात. विवेकाने देवाची प्राप्ती होते.

॥ श्रीराम ॥

जनाचा लालची स्वभाव । आरंभीच ह्मणती देव । ह्मणजे मला कांही देव । ऐसी वासना ॥१॥ कांहींच भक्ती केली नस्तां । आणी इछिती प्रसन्नता । जैसैं कांहीच सेवा न करितां । स्वामीस

मागती ॥ २ ॥ कष्टेविण फळ नाही । कष्टेविण राज्य नाही । केल्याविण होत नाही । साध्य जनीं ॥ ३ ॥ आळसें काम नासतें । हें तों प्रत्ययास येतें । कष्टाकडे चुकावितें । हीन जन ॥ ४ ॥ आधीं कष्टाचें दुःख सोसिती । ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती । आधीं आळसें सुखावती । त्यासीं पुढें दुःख ॥ ५ ॥ येहलोक अथवा परलोक । दोहिंकडे सारिखाचि विवेक । दीर्घभूचनेचें कौतुक । कळलें पाहिजे ॥ ६ ॥ मेळविती तितुकें भक्षिती । ते कठीण काळीं मरोन जाती । दीर्घभूचनेनें वर्तेती । तेचि भले ॥ ७ ॥ येहलोकींचा संचितार्थ । परलोकींचा परमार्थ । संचितेविण वेर्थ । जीत मेळें ॥ ८ ॥ येकदां मेल्यानें सुटेना । पुन्हां जन्मोजन्मीं यातना । आपणांस मारी, बांचविना- । तो आत्महत्यारा ॥ ९ ॥ प्रतिजन्मीं आत्मघात । कोणें करावें गणीत । याकारणें जन्ममृत्यु । केंवी चुके ॥ १० ॥ देव सकळ कांहीं करितो । ऐसें प्राणिमात्र बोलतो । त्याचे भेटींचा लाभ तो । अकस्मात जाला ॥ ११ ॥ विवेकाचा लाभ घडे । जेणें परमात्मा ठाई पडे । विवेक पाहातां सांपडे । विवेकी जनीं ॥ १२ ॥ देव पाहातां आहे येक । परंतु करितो अनेक । त्या अनेकांस येक । म्हणों नये की ॥ १३ ॥ देवाचें कर्तृत्व आणि देव । कळला पाहिजे अभिप्राय । कळल्याविण कितेक जीव । उगेच बोलती ॥ १४ ॥ उगेच बोलती मूर्खपणें । स्नाहाणपण वाढायाकारणें । त्रुसिलार्गीं उपाय करणें । ऐसें जालें ॥ १५ ॥ जेहिं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून ठेले । येर ते बोलतचि राहिले । करंटे जन ॥ १६ ॥ करंट्याचें करंट लक्षण । समजोन जाती विचक्षण । भल्याचें उत्तम लक्षण । करंट्यास कळेना ॥ १७ ॥ त्याची पैसावली कुबुद्धी । तेथें कैची असेल शुद्धी । कुबुद्धी तेचि सुबुद्धी । ऐसी वाटे ॥ १८ ॥ मनुष्यशुद्धीस सांडावें । त्याचें काये खरें मानावें । जेथें विचाराच्या नांवें । सुन्याकार ॥ १९ ॥ विचारें येहलोक परलोक । विचारें होतसे सार्थक । विचारें नित्यानित्यविवेक । पाहिला पाहिजे ॥ २० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जनस्वभावनिरूपणनाम समाप्त सप्तम ॥ ७ ॥

* * *

द. १८-८ : अंतर्देवनिरूपण

देव शोधायला जावे तर देवाचा पत्ता लागत नाही. क्षेत्रातील देव झाले, प्रतिमा झाल्या, अवतार झाले. या सर्वांवर एका अंतरात्म्याची सत्ता चालते. तोच खरा कर्ता व भोक्ता आहे. विचाराने त्याचा शोध घ्यावा. माणसाच्या अंतर्दुर्गामी जी शुद्ध जाणीव असते, तोच खरा देव होय. तीर्थामध्ये अखेर धोंडापाणीच असते. देव सत्संगात सापडतो. आपल्या अंतरंगाचा वेध घेणारा माणूस असावा. आपण आपले अंतरंग शोधीत जावे. आकार असलेले दृश्य सारे नाशवंत आहे, हे समजून मनाने ते बाजून सारावे. त्याच्या पलीकडे परब्रह्म आहे. तेथे भ्रम नाही, कर्म नाही, मीपण नाही. कर्माच्या कचट्यातून सुटून जगदांतरी भरलेला देव शोधावा व अनुभवावा. समुणाची उपासना करावी म्हणजे त्याने मीपणा नाहीसा होतो. हाच संगत्याग होय. मीपणा त्यामून परमेश्वरी अनुसंधान लावावे. अशा रीतीने समुणाच्या उपासनेने निर्गुण ब्रह्म सापडते. आपण स्वतः पावन होऊन जगाचा उद्धार करावा.

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निराकार निश्चल । आत्म्यास विकार चंचल । तयास म्हणती सकळ । देव ऐसें ॥ १ ॥
 देवाचा ठावचि लागेना । येक देव नेमस्त कळेना । बहुत देवीं अनुमानेना । येक देव ॥ २ ॥
 म्हणोनी विचार असावा । विचारें देव शोधावा । बहुत देवांचा गोवा । पडोंचि नये ॥ ३ ॥
 देव क्षत्रीं पाहिला । त्यासारिखा धातूचा केला । पृथ्वीमध्ये दंडक चालिला । येणें रीती ॥ ४ ॥
 नाना प्रतिमादेवांचें मूळ । तो हा क्षत्रदेवचि केवळ । नाना क्षत्रें भूमंडळ । शोधून पाहावें ॥ ५ ॥
 क्षत्रदेव पाषाणाचा । विचार पाहतां तयाचा । तंत लागला मुळाचा । अवताराकडे ॥ ६ ॥
 अवतारी देव संपले । देहे धरुनी वर्तोन गेले । त्याहून थोर अनुमानले । ब्रह्मा विष्णु महेश ॥ ७ ॥
 त्या तिही देवांस ज्याची सत्ता । तो अंतरात्माचि पाहतां । कर्ता भोक्ता तत्त्वतां । प्रतक्ष आहे ॥ ८ ॥
 युगानयुगें तिन्हीं लोक । येकचि चालवी अनेक । हा निश्चयाचा विवेक । वेदशास्त्रीं पाहावा ॥ ९ ॥
 आत्मा वर्तवितो शरीर । तोचि देव उत्तरोत्तर । जाणीवरूपें कळिवर । विवेक वर्तवी ॥ १० ॥
 तो अंतर्देव चुकती । धांवा घेऊन तीर्था जाती । प्राणी बापुडे कष्टती । देवास नेणतां ॥ ११ ॥
 मग विचारिती अंतःकर्णी । जेथें तेथें धोंडा पाणी । उगोंचि वणवण हिंडोनी । काये होतें ॥ १२ ॥
 ऐसा ज्यासी विचार कळला । तेणें सत्संग धरिला । सत्संगें देव सांपडला । बहुत जनांसी ॥ १३ ॥
 ऐसीं हे विवेकाची कामें । विवेकी जाणतील नेम । अविवेकी भुलले भ्रम । त्यांस हें कळेना ॥ १४ ॥
 अंतरवेधी अंतर जाणे । बाहेरमुद्रा कांहींच नेणें । म्हणोन विवेकी शाहाणे । अंतर शोधिती ॥ १५ ॥
 विवेकेंविण जो भाष । तो भावचि अभाव । मूर्खस्य प्रतिमा देव । ऐसें वचन ॥ १६ ॥
 पाहात समजत सेवटा गेला । तोचि विवेकी भला । तत्वे सांडुनी पावला- । निरंजनीं ॥ १७ ॥
 आरे जें आकारासी येतें । तें अवघेंच नासोन जातें । मग गल्वल्यावेगळें तें । परब्रह्म जाणावें ॥ १८ ॥
 चंचळ देव निश्चळ ब्रह्म । परब्रह्मीं नाहीं भ्रम । प्रत्ययज्ञानें निभ्रम । होईजेतें ॥ १९ ॥
 प्रचीतीविण जें केलें । तें तें अवघें वेर्थ गेलें । प्राणी कष्टाकष्टोंचि मेले । कर्मकचाटें ॥ २० ॥
 कर्मविगळें न व्हावें । तरी देवास कासया भजावें । विवेकी जाणती स्वभावें । मूर्ख नेणे ॥ २१ ॥
 कांहीं आनुमानलें विचारें । देव आहे जगदांतरे । सगुणाकरितां निर्धारें । निर्गुण पाविजे ॥ २२ ॥
 सगुण पाहतां मुळास गेला । सहजचि निर्गुण पावला । संगत्यागें मोकळा जाला । वस्तुरूप ॥ २३ ॥
 परमेश्वरीं अनुसंधान- । लावितां, होईजे पावन । मुख्य ज्ञानेंचि विज्ञान । पाविजेतें ॥ २४ ॥
 ऐसीं हे विवेकाचीं विवर्णे । पाहावीं सुचित अंतःकरणें । नित्यानित्यविवेकश्रवणें । जगदोधार ॥ २५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अंतर्देवनिरूपणनाम समाप्त अष्टम ॥ ८ ॥

* * *

दासबोध परिचय : प्रश्नपत्रिका ११ वी

(द १८-७ आणि १८-८ वर आधारित)

प्र. १ पुढील ओव्यांचा अर्थ लिहा.

(१) १८-७-६ (२) १८-७-२० (३) १८-८-१६ (४) १८-८-२०

प्र. २ “ द. १८-७ मध्ये मानवाच्या पारलौकिक कल्याणाइतकाच ऐहिक कल्याणाचा विचार प्रभावीपणे मांडलेला दिसतो. ” या विधानाची सत्यता दहा ओळीत स्पष्ट करा.

- प्र. ३ तीर्थयात्रेपेक्षा सत्संगाची महति अधिक असल्याचा विचार द. १८-८ मध्ये कशाप्रकारे मांडण्यात आला आहे ? (१० ओळी)
- प्र. ४ “ खरा देव कोणता ? ” याबद्दल द. १८-८ मध्ये श्रीसमर्थानी व्यक्त केलेले विचार लिहा.
- प्र. ५ ज्या ओव्याचे तक्ते करून ठेवावेत अशा तीन ओव्यांची निवड द. १८-७ मधून करा. याच ओव्या आपणास का निवडाव्याशा वाटल्या ते लिहा.

* * *

स्वाध्याय १२ वा (द. ९ स. ४ वर आधारित)

द. ९-४ : जाणपणनिरूपण

श्री समर्थाचा परमार्थ अत्यंत विवेकप्रधान आहे. ज्ञानाच्या सामर्थ्यावर त्यांचा फार विश्वास आहे. प्रापंचिक असो की पारमार्थिक साधक असो, दोघांनाही कर्म करावे लागतेच. पण जो समजून किंवा जाणतेपणाने कर्म करतो, त्याच्या कर्मास उत्तम फल मिळते. जो तेच कर्म न समजून किंवा अजाणतेपणाने करतो, त्यास गौण फल मिळते. छांदोग्य उपनिषदामध्ये असा मंत्र आहे, — “ नाना तु विद्या च अविद्या । यदेव विद्यया करोति...तदेव वीर्यवत्तरं भवति ॥ ” अर्थ— विद्या आणि अविद्या किंवा ज्ञान आणि अज्ञान दोन्ही भिन्न आहेत. जो जाणतेपणाने, ज्ञानाने युक्त कर्म करतो, त्याचे कर्म मोठे सामर्थ्यवान् होते. ते उत्तम फल देते. ” एक पाऊल पुढे जाऊन श्री समर्थ असे सांगतात की, आपल्या जीवनात भाग्य निर्माण करणे, आपल्या हातात आहे. जाणतेपणाने कर्म करून आपण गुणांचा विकास केला, तर भाग्य मागे लागते. याच्या उलट अवगुणी माणूस करंटा असतो. म्हणून प्रपंचात काय आणि परमार्थात काय, माणसाने जाणतेपणाने वागावे म्हणजे त्याचे जीवन सर्व बाजूंनी धन्य होते.

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधें लोक सकळ । येक संपन्न येक दुर्बळ । येक निर्मळ येक वोंगळ । काय निमित्त्य ॥१॥
 कित्येक राजे नांदती । कित्येक दरिद्र भोगिती । कितीयेकांची उत्तम स्थिती । कित्येक अधमोद्धमा ॥२॥
 ऐसें काय निमित्त्य जालें । हे मज पाहिजे निरोपिलें । यांचें उत्तर ऐकिलें । पाहिजे श्रोतीं ॥३॥ हे
 सकळ गुणापासी गती । सगुण भाग्यश्री भोगिती । अवगुणास दरिद्रप्राप्ती । येदर्थी संदेह नाही ॥४॥
 जो जो जेथें उपजला । तो ते वेवसाई ज्यजला । तयास लोक म्हणती भला । कार्यकर्ता ॥५॥
 जाणता तो कार्य करी । नेणता कांहींच न करी । जाणता तो पोट भरी । नेणता भीक मागे ॥६॥
 हें तों प्रगटचि असे । जनीं पाहातां प्रत्यक्ष दिसे । विद्येविण करंटा वसे । विद्या तो भाग्यवंत ॥७॥
 आपुली विद्या न सिकसी । तरी काये भीक मागसी । जेथें तेथें बुद्धी ऐसी । वडिलें सांगती ॥८॥
 वडिल आहे करंटा । आणी समर्थ होये धाकुटा । कां जे विद्येनें मोठा । म्हणोनियां ॥९॥
 विद्या नाही बुद्धि नाही । विवेक नाही । साक्षेप नाही । कुशळता नाही व्याप नाही ।
 म्हणौन प्राणी करंटा ॥ १० ॥ इतुकेहि जेथें वसे । तेथें वैभवास उणें नसे । वैभव सांडितां
 अपैसें । पाठीं लागे ॥ ११ ॥ वडिल समर्थ धाकुटा भिकारी । एका याची कैसी परी । वडिला
 ऐसा व्याप न करी । म्हणोनियां ॥ १२ ॥ जैसी विद्या तैसी हांव । जैसा व्याप तैसें वैभव ।

तोलासारखा हावभाव । लोक करिती ॥ १३ ॥ विद्या नसे वैभव नसे । तेथें निर्मळ कैचा
असे । करंटपणें बोखटा दिसे । वोंगळ आणि विकारी ॥ १४ ॥ पशु पक्षी गुणवंत । त्यास
कृपा करी करी समर्थ । गुण नस्तां जिणें वेर्थ । प्राणीमात्रांचें ॥ १५ ॥ गुण नाही गौरव
नाहीं । सामर्थ्य नाही महत्व नाही । कुशळता नाही तर्क नाही । प्राणीमात्रांसी ॥ १६ ॥
याकारणें उत्तम गुण । तेचि भाग्याचें लक्षण । लक्षणेंविण अवलक्षण । सहजचि जालें ॥ १७ ॥
जनामधें जो जाणता । त्यास आहे मान्यता । कोणी येक विद्या असता । महत्व पावे ॥ १८ ॥
प्रपंच अथवा परमार्थ । जाणता तोचि समर्थ । नेणता जाणिजे वेर्थ । निःकारण ॥ १९ ॥
नेणतां विंचु सर्प डसे । नेणतां जीवघात असे । नेणतां कार्य नासे । कोणी येक ॥ २० ॥
नेणतां प्राणी सितरे । नेणणें तच्चे भरे । नेणणें ठकें विसरें । पदार्थ कांहीं ॥ २१ ॥
नेणतां वैरी जिंकिती । नेणतां अपाई पडती । नेणतां संहारती, घडती- । जीव नास ॥ २२ ॥
आपुलें स्वहित न कळे जना । तेणें भोगिती यातना । ज्ञान नेणतां अज्ञाना । अधोगती ॥ २३ ॥
मायाब्रह्म जीवशिव । सारासार भावाभाव । जाटिल्यासाठी होतें वाव । जन्ममरण ॥ २४ ॥
कोण कर्ता निश्चर्येसीं । बद्ध मोक्ष तो कोणासी । ऐसें जाणतां प्राण्यांसीं । सुटिका घडे ॥ २५ ॥
जाणिजे देव निर्गुण । जाणिजे मी तो कोण । जाणिजे अनन्यलक्षण । म्हणिजे मुक्त ॥ २६ ॥
जितुकें जाणोन सांडिलें । तितुकें दृश्य बोलांडिलें । जाणत्यास जाणतां तुटलें । मूळ मीपणाचें ॥ २७ ॥
न जाणतां कोटीवरी । साधनें केलीं परोपरीं । तरी मोक्षास अधिकारी । होणार नाही ॥ २८ ॥
मायाब्रह्म बोळखावें । आपणास आपण जाणावें । इतुक्यासाठी स्वभावें । चुके जन्म ॥ २९ ॥
जाणतां समर्थीचें अंतर । प्रसंगें वेंतें तदनंतर । भाग्य वैभव अपार । तेणेंचि पावे ॥ ३० ॥ म्हणोन
जाणणें नव्हे सामान्या । जाणतां होईजे सर्वमान्य । कांहींच नेणतां अमान्य । सर्वत्र करिती ॥ ३१ ॥
पदार्थ देखोन भूत भावी । नेणतें झडपोन प्राण ठेवी । मिथ्या आहे उडाठेवी । जाणते जाणती
॥ ३२ ॥ जाणत्यास कळे वर्म । नेणत्याचें खोटें कर्म । सकळ कांहीं धर्माधर्म । जाणतां कळें ॥ ३३ ॥
नेणत्यास येमयातना । जाणत्यास कांहींच लागेना । सकळ जाणोन, विवंचना । करी, तो मुक्त
॥ ३४ ॥ नेणतां कांहीं राजकारण । अपमान करून घेती प्राण । नेणतां कठीण वर्तमान । समस्तांस
होये ॥ ३५ ॥ म्हणोनियां नेणणें खांटें । नेणते प्राणी ते करंटे । जाणतां विवरतां तुटे । जन्ममरण
॥ ३६ ॥ म्हणोन अलक्ष करूं नये । जाणणें हाचि उपायें । जाणतां सांपडे सोये । परलोकाची ॥ ३७ ॥
जाणणें सकळांस प्रमाण । मूर्खास वाटे अप्रमाण । परंतु अलिप्तपणाची खुण । जाणतां कळे
॥ ३८ ॥ येक जाणणें करून परतें । कोण सोडी प्राणीयांतें । कोणी येक कार्य जें तें । जाटिल्या-
विण न कळे ॥ ३९ ॥ जाणणें म्हणिजे स्मरण । नेणणें म्हणिजे विस्मरण । दोहीमधें कोण
प्रमाण । शाहाणे जाणती ॥ ४० ॥ जाणते लोक ते शाहाणे । नेणते वेढे दैन्यवाणे । विज्ञान
तेंहि जाणणें । कळों जालें ॥ ४१ ॥ जेथें जाणपण खुंटलें । तेथें बोलणेंही तुटलें । हेतुरहित
जालें । समाधान ॥ ४२ ॥ श्रोते म्हणती हें प्रमाण । जालें परम समाधान । परी पिंडब्रह्मांड-

ऐक्यलक्षण । मज निरोपावें ॥ ४३ ॥ ब्रह्मांडीं तेंचि पिंडीं असे । बहुत बोलती ऐसैं । परंतु याचा प्रत्यय विलसे । ऐसैं केलें पाहिजे ॥ ४४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जाणपणनिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

* * *

दासबोध परिचय : प्रश्नपत्रिका १२ वी

(दासबोध दशक ९ समास ४ “ जाणपणनिरूपण ” वर आधारित)

- प्र. १ पुढील अर्थांच्या ओव्या वरील समासात आहेत त्या शोधून लिहा.
- (१) प्रपंच असो वा परमार्थ असो, जाणता मनुष्यच त्यात यश मिळविण्यास पात्र ठरतो. नेणता हा व्यर्थ जिणे जगतो.
- (२) उत्तम गुण हेच भाग्याचे लक्षण असते. हे लक्षण नसेल; तो अवलक्षणी हे सरळच आहे.
- (३) ज्ञान न मिळविता करोडो साधने परोपरीने केली तरी माणसाला मोक्षाचा अधिकारी होता येणार नाही.
- प्र. २ काही लोक संपन्न तर काही दुबळे, काही स्वच्छ तर काही ओंगळ, हा भेद समर्थांच्या मते का दिसतो ? मनुष्य भाग्यहीन होण्याची मीमांसा समर्थांनी कशी केली आहे.
- प्र. ३ ‘ व्याप तितका संताप ’ ही म्हण समर्थांना मान्य आहे का ? ओवीच्या आधारे उत्तर लिहा.
- प्र. ४ अज्ञानामुळे माणसांची होणारी हानी ओवी क्र. २० ते २३ अखेर करी वर्णन केली आहे.
- प्र. ५ (अ) दासबोध वाचनासाठी दैनंदिन जीवनातला किती वेळ आपण देऊ शकता ? स्वतंत्र वहीत आपण टिपणे काढता का ?
- (ब) आपला स्वभाव आणि वर्तन मगमध्ये दासबोधातील विचारांमुळे काही बदल होत आहे असे आपणास वाटते का ?
- (क) ‘ पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास ’ या उपक्रमामुळे समर्थांचे विचार समजावून घेण्यास आपणास सहाय्य मिळाले का ?
- (ड) आपल्या या उपक्रमाचा तसेच दासबोध ग्रंथाचा प्रसार वाढावा, यासाठी आपण स्वतः कोणत्या प्रकारे यत्न करू शकाल ?
- (इ) समर्थांची जी क्षेत्रे आहेत त्यापैकी कोठे आपण स्वतः जाऊन आला आहात ?
- (फ) दासबोध अभ्यास वर्गात आपण भाग घेतला आहे का ?
- (ग) आपले सर्व स्वाध्याय (१२ स्वाध्याय) पूर्ण झालेत का ? ‘ दासबोध प्रबोध ’ हा पुढील अभ्यासक्रम आपण पूर्ण करणार का ?

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

* * *

दैनंदिन दासबोध-वाचनानंतर म्हणावयाच्या (द. २०-१० मधील) ओव्या

जालें साधनाचें फळ । संसार जाला सफळ । निगुण ब्रह्म तें निश्चळ । अंतरीं विंबलें ॥ २६ ॥
 हिसेब जाला मायेचा । जाला निवाडा तत्वांचा । साध्य होता, साधनाचा- ठाव नाही ॥ २७ ॥
 स्वर्नी जें जें देखिलें । तें तें जागृतीस उडालें । सहजाचि अनुवाच्य जालें । बोलतां नये ॥ २८ ॥
 ऐसें हें विवेकें जाणावें । प्रत्ययें खुणेसी वाणावें । जन्ममृत्याच्या नांवें । सुन्याकार ॥ २९ ॥
 भक्तांचेनि साभिमानें । कृपा केली दाशरथीनें । समर्थकृपेचीं वचनें । तो हा दासबोध ॥ ३० ॥
 बीस दशक दासबोध । श्रवणद्वारे घेतां शोध । मननकर्त्यास विशद । परमार्थ होतो ॥ ३१ ॥
 बीस दशक दोनीसें समास । साधकें पाहावें सावकास । विवरतां विशेषाविशेष । कळों लागे ॥ ३२ ॥
 ग्रंथाचें करावें स्तवन । स्तवनाचें काये प्रयोजन । येथें प्रत्ययास कारण । प्रत्ययो पाहावा ॥ ३३ ॥
 देहे तंव पांचा भूतांचा । कर्ता आत्मा तेथीचा । आणी कवित्वप्रकार मनुशाचा । काशावरुनी ॥ ३४ ॥
 सकळ करणें जगदीशाचें । आणी कवित्वाचि काय मानुशाचें । ऐशा अप्रमाण बोलण्याचें । काये घ्यावें ॥ ३५ ॥
 सकळ देहाचा झाडा केला । तत्त्वसमुदाव उडाला । तेथें कोण्या पदार्थाला ॥ आपुलें म्हणावें ॥ ३६ ॥
 ऐसीं हें विचाराचीं कामें । उगेंच भ्रमों नये भ्रमें । जगदेश्वरें अनुक्रमें । सकळ केलें ॥ ३७ ॥

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

॥ श्री ॥

॥ आरती दासबोधाची ॥

वेदांतसंमतीचा काव्यसिंधु भरला । श्रुतिशास्त्रग्रन्थगीता साक्ष संगम केला । महानुभाव संतजनीं अनुभव चाखीला । अज्ञान जड जीवा मार्ग सुगम जाला ॥ १ ॥
 जय जया दासबोधा ग्रन्थराज प्रसिद्धा ॥ आरति बोवाळीन विमलज्ञान बाळबोधा ॥ २ ॥
 नवविधा भक्तिपंथें रामरूप अनुभवी । चातुर्यनिधी मोठा मायाचक्र उगवी । हरिहरहृदयीचें गुह्य प्रगट दावी । बद्धचि सिद्ध जाले असंख्यात मानवी ॥ ३ ॥
 बीसहि दशकांचा अनुभव जो पाहे । नित्यनेम विवरितां स्वयें ब्रह्मचि होये । अपार पुण्य गांठी तरी श्रवण लाहे । 'कल्याण' लेखकाचें भावगर्भ हृदई ॥ ४ ॥

* * *

॥ आरती श्रीसमर्थाची ॥

आरती रामदासा । सद्गुरु सर्वेशा । कायावाचामनोभावें । बोवाळ परेशा ॥ १ ॥
 रामदास मूर्तिमंत । रामचंद्र अवतार । कालियुगीं अवतरोनी । केला भक्तांचा उद्धार ॥ २ ॥
 वैराग्य भक्ति ज्ञान । शांति क्षमा विरक्ती । विवेक सालंकृत । क्षमा दया सर्वभूतीं ॥ ३ ॥
 सच्चिदानंदधन । रामदास केवळ । दिनकरकृपायोगें । 'रामचंद्र' निर्मळ ॥ ४ ॥

॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

* * *

समासातील अवघड किंवा अपरिचित शब्दांचे अर्थ व टीपा

(स्वाध्याय १ ला) द. १८-४

(१) देहाकरिता - देह असल्याकारणाने. (२) अधेने - अध्ययन. (३) आतुडे - सापडतो. (४) बीतरागी विरक्त. (५) तापसी - तपस्वी. (६) सायासी-दीर्घोद्योगी. (७) गोरंजने - अग्नि-काष्ठ भक्षण करणे. (८) अनर्गळ - उच्छ्रंखल. (९) सुचिस्मंत - पवित्र. (१०) वेर्थ - व्यर्थ. (११) राहाव्या - राहाण्यासाठी.

(स्वाध्याय २ रा) द. ३-२, ३, ४ व ५

द. ३-२ (१) इंगळ-निखारा. (२) बुझावी-समजावी. (३) आंदोळे-कंपित होते. (४) अवेवहीन-अवयवहीन. (५) वास-वाट. (६) हिंसावले-हिरमुसलेले. (७) लो-नाद, छंद. (८) पोटे-मन लावून. (९) मेसको-काही जलदेवता. (१०) खंकाळ-दुष्ट. (११) चेडा-चेटूक. (१२) विव्हाव-विवाह. (१३) कळांतरे-व्याजाने. (१४) काणी-अपिय. (१५) ग्रामज्य-ग्राम्य मनोवृत्ती. (१६) मैदावे-भुलविणे. (१७) मैद-वातकी लोक. (१८) अनेत्र-अन्यत्र. (१९) लोलंगता-आसक्ति. (२०) पिसुणे-पिशुन-दुष्ट (२१) वारयावेधला-वायुचक्राप्रमाणे भ्रमू लागला.

द. ३-३ (१) सितरले-फसाविले. (२) भाणा-बहीण. (३) वर्दाणी-दुर्गंधी. (४) आरंधे-अनपत्यत्त्व दुःख. (५) राडी-निखारा. (६) राहाणे-अंगात दैवत घालणे. (७) कवटालें-कृत्रिम. (८) ढालें-मंत्र प्रयोगांपैकी क्षुद्र साधन.

द. ३-४ (१) रिणाइती-सावकारानी. (२) मुरडता झाला-परत फिरला. (३) माया-पैसा. (४) मात्रा-करळाचे साहित्य. (५) तुकले-तुटले. (६) पोटागि-कळवळा, प्रेम. (७) मकरध्वजाचेनि-कामविकाराने. (८) साठी-सोबत. (९) वेवर्धना-विवंचना. (१०) झळंबला-गुंडाळला गेला.

द. ३-५ (१) अमृतकळा-गालफड. (२) उभड-गहिवर. (३) मिडकली-आशाळभूत झाली. (४) शंखतीर्थ घेणे-शंखध्वनी करणे. (५) पापकळी-पापमूलक कलह. (६) पारिखे-परस्वाधीन. (७) वृद्धीस-वृद्धपणी.

(स्वाध्याय ३ रा)

द. २-१ (१) सप्त व्यसन-द्यूत, वेश्यागमन, चोरी, चहाडी, परदारागमन, लघुपक्षीक्रीडा, किन्नरी गायन. (२) परावी आस-परक्याची आशा. (३) आरज-श्रेष्ठ. (४) गोवी-घोटाळ्यात पाडणे. (५) मंड-उमंड-बडबड. (६) निचाड-उर्मट. (७) चौबारा-चव्हाटा. (८) तुक-महत्त्व. (९) पत्य-सचोटी. (१०) आन्हीत-अनाहित. (११) सरोत्तरी-बरोबरीने. (१२) पर्वत-वेणे देणे. (१३) गुरळी-चूळ. (१४) कांडोळी-खाजवी. (१५) पुढिलांचे-दुसऱ्याचे.

द. २-१० (१) जाणपणें भरीं भरे-शहाणपणाच्या अभिमानामुळे हट्टास पेटतो. (२) हस्त-हत्ती. (३) ऊर्णतंते-कोळी नावाचा कीटक शरीरातून जो धागा काढतो त्याने.

(स्वाध्याय ४ था)

द. २-५ (१) सबळ - मायिक. (२) हिंपुटी-कष्टी. (३) ग्रामाज्य-शरीरसुख. (४) आळकेपण-आवड. (५) पवाडे-शिरके-आवडीने घुसतो. (६) माष-माया.

द. २-६ (१) काविर-वेड. (२) वाड-मोठी. (३) विसाळ-एक प्रकारची बाधा. (४) गळ-मानेला फास लावून घेण्याचे. (५) राडी धमधमीत निखाऱ्याची खाई. (६) पोते-काकडा (पोत.)
 द. २-७ (१) कोंवसा-आधार. (२) निर्शन-नाश. (३) अग्रि-देवस्थानास इमान केलेली जमीन. (४) पडशाळा-धर्मशाळा. (५) दमामे, काहळ-चर्मवाद्ये. (६) सुखासन-पालखी वगैरे. (७) सूर्यपात-अव्दागिरी. (८) धुशर-बुक्का. (९) निडारले-अश्रुपूर्ण झाले. (१०) ब्रीदावळी-गुणानुवाद (११) तडितापडी-तेजस्वी. (१२) वोसाणला-कटी झाला. (१३) हेलावे-उचंबळे.

(स्वाध्याय ५ वा)

द. २-८ (१) नेमक-नियमबद्ध. (२) पद्महती-ज्याच्या क्रियेस हटकून यशच येते असा. (३) आगम निगमशोधक-शास्त्रवेदपारंगत. (४) सुगड-चतुर. (५) वेजधारी-रक्षक.
 द. २-९ (१) साबडी-भोळी माणसे. (२) कैपक्ष-कैवार. (३) कचाटे-खटपट. (४) विभांडणे-जिकणे.

(स्वाध्याय ६ वा) द. ११-१०

(१) जनाची जना लाजवी वृत्ति-लोकांनी केलेल्या कुतर्काबद्दल लोकांनाच लाज उत्पन्न व्हावी. (२) आधी केले मग सांगितले = हा समास म्हणणे समर्थ रामदासांचे आत्मचरित्र आहे.
 द. १५-२ (१) देशभाषेने रुधिले। कितीथेक ॥ प्रांताप्रांताची भाषा निरनिराळी असल्याने परस्परांचे मनोगत कळत नाही. (२) अंतराय-विघ्ने. (३) तिक्कण-तीक्ष्ण. (४) अव्हाट-विस्तीर्ण. (५) खनाळ-कडेपाट, डोंगरातील घळ. (६) कड्ड घालून-एकोपा करून (७) ताबे-समुदाय (८) कैवाड-प्रकार.

(स्वाध्याय ७ वा)

द. ३-६ (१) आर्तमूत-आतूर. (२) महाजड- दुःसह. (३) बलंगी-बाजरीचे कसपट. (४) अंडु-हाड्याव्रण. (५) पेहाचे-पोटफुगीचे. (६) वाटी-वाट किंवा गाठ सरणे. (७) वटक-लहान मुलाची दुग्धपानाचे नंतर होणारी उलटी. (८) माज-कंबर. (९) कुळिक-मोडशी. (११) तरळ-अजीर्ण. विकार. (११) कामिणी-कावीळ. (१२) सुठरे-गळू. (१३) पाचाव-दृष्टि लागून दुखणे-उलठणे. (१४) शारे-शहारे. (१५) दिशा-आमांश (१६) खडाचढाचेनि श्रमे-विष्टेचा खडा होण्यामुळे होणारी वेदना (१७) हिर-लचक (१८) उसित जाणे-घशात घास आडकणे (१९) पडळे-मोतीबिंदू (२०) गर्ता-डोळे असून न दिसणे (२१) राखोडे-जन्मतः ओठतुटके (२२) कून्हे-कुबडे (२३) पावडे-पांगळे (२४) तारसे-तारडोळे (२५) घुले-मान वाकडी करून पाहणे (२६) कैरे-तिरळे (२७) गारोळे घारडोळे (२८) जामुन-अतिठेगणे (२९) टाफरे-ठेचाळत चालणारे (३०) विदरे-कुरूप (३३) हिंगुडे-कुपथ्यातून जखमेची गाठ होणे (३२) वांग-काळसर पुळी (३३) सुरमा-पांढरा चट्टा (३४) चुकूर-अमिष्ट (३५) चाईचाटी-केस गळतात तो रोग.

द. ३-७ (१) धायटे-घाव (२) सल-शरिरास घस घुसणे (३) अंग्या-अंगाची आग करणारी एक वनस्पति (४) विसीक-इसब (५) भोवर-भुंगा (६) सामर-सांबर (७) कस्करे-करकरे (८) हरळेफटी पडणे (९) गालोरे-गालगुच्चे (१०) दुणके-गोसे (११) लासणे-डाग देणे (१२) चिमुरे-चिमटे (१३) उखाळ-वांतीचे औषध (१४) गुळडाग-चोचे (१५) रूचिक-रूईचा चीक (१६) जळा-जळवा (१७) हरंबळे-तळमळे (१८) विवळे-विव्हळ होतो (१९) बणव्या-गवताच्या गंजी (२०) खडकूत-धान्य मळून शेतात उरलेले कुठार (२१) यक्षुदंड-ऊस (२२) मैद-फासेगार (२३)

खाणेरी-काळीज खाऊ (२४) भुररेकरि-भुरळ पाडणारे (२५) वरपेकरी-लुटारू (२६) मठी छोडे-भामटे (२७) दिवटा-खुडबुड जोशी (२८) सरवदा-भविष्य सांगणारा (२९) भाकून गेला-भविष्य सांगून गेला (३०) वरपडा-पात्र (३१) दरेमार-दरीत लोटून देणे (३२) नाकवणी-नाकात ओतण्याचे तीक्ष्ण पदार्थ (३३) रायवणी-मोह-यांचे पाणी (३४) खाल-शरीराचे कातडे (३५) बोट-बोटी-टोचून मारणे.

द. ३-८ (१) कळीवर-देह (२) सांडस-चिमटा (३) उसंत-विसावा. (४) अक्षोम-एका नरकाचे नाव.

(स्वाध्याय ८ वा)

द. ४-४ (१) सद्वस्तु-ब्रह्म (२) संगत्याग-अहंकार, अभिमान व देहबुद्धी त्याग. (३) गाथागोवी-गोधळ. (४) त्रिविधा प्रचिती-शास्त्र, गुरू आणि आत्म प्रतीति

द. ४-५ (१) चित्रलेप-तसबीर (२) धातुपाषाणमृत्तिकापूजन-धातू, दगड, माती, यांच्या मूर्तीचे पूजन. (३) सिबिका-शालखी. (४) चांदोवे-जाळीदार रुमाल.

द. ४-६ (१) गभस्ती-सूर्य. (२) वीतरागी-विरागी. (३) पृथकाकारे-भिन्न आकाराने. (४) सिसापरता-मस्तकापासून निराळा. (५) निशेष-मनोभाव. (६) पष्ट-स्पष्ट.

(स्वाध्याय ९ वा) द. ८-६

(१) सुचितपणे दुश्रीत-काही वेळ सुचित पुन्हा काही वेळ दुश्चित-आपण काय करीत आहो, याचे भान न राहाणे. (२) प्रमेय-सिद्धान्त. (३) वज्रनीळ-हिरा. (४) मोहरा-औषधी मणी. (५) शत्रुजिणे-शत्रुकडून जिंकले जाणे. (६) निधान-खजिना.

(स्वाध्याय १० वा)

द. ११-५ (१) बहुत सोसिता उरेना महत्त्व आपुले - फारच सहनशीलता दाखविली तर तिकडूनही आपले महत्त्व कमी होण्याचा संभव असतो.

द. ११-९ (१) गवाविती-गमाविती. (२) खलक-कारस्थानी लोक. (३) उगवावे-राजकारणात ज्याचा जितका उपयोग करून घेण्यासारखा असेल तितका घ्यावा. (४) ग्रामण्य-गावशुद्ध. (५) तनावा-ताणदोर. (६) वाखे होती-नाहीसे होतात.

(स्वाध्याय ११ वा)

द. १८-७ (१) देव-द्यावे (२) संचितार्थ-धनधान्याचा संग्रह (३) संचितेविण-पुण्याई-शिवाय (४) जीत मेलें-जिवंत असूनही मृतवत् (५) पैसावली-बादली (६) मनुष्यशुद्धीस-मनुष्यत्वाच्या जाणिवेला.

द. १८-८ (१) क्षत्री-क्षेत्रात (२) तंत-तंतू किंवा ओष (३) उत्तरोत्तर देव-जीवात्मा, शिवात्मा, विश्वात्मा व निर्मळात्मा (४) निभ्रम-निर्भ्रम (५) मुळास-मूळमायेच्या मुळास (६) संगत्यागे-मीपणाच्या त्यागाने.

(स्वाध्याय १२ वा) द. ९-४

(१) वैभव सांडता अपैसे। पाठी लागे ॥ -वैभव नको म्हणले तरी मग ते पाठीस लागते. (२) सितरे-फसतो. (३) जाटिल्यासाठी-जाणल्याने. (४) अनन्य लक्षण-देव तोच मी हा अनन्यभाव. (५) जाणणे करून परतें-ज्ञानावाचून.

“क्रिया करून करवावी । बहुतांकरवी ”

‘प. दा. अ.’ उपक्रमाचे हे बीद-वाक्य वर उद्धृत केले आहे. व्यक्तिगत साधने इतकाच श्रीसमर्थाचा भर जनप्रबोधनावर होता.

“विवेकें क्रिया आपुली पालटावी । अति आदरें शुद्ध क्रिया धरावी ॥”

यानुसार ज्यांचे वर्तन आहे, त्यांनाच इतरांना मार्गदर्शन करण्याचाही अधिकार आहे.

“आपण करावें, करवावें । आपण विवरावें विवरवावें ।

आपण धरावें धरवावें । भजनमार्गासी ॥”

हा श्रीसमर्थाचा आग्रह आहे. त्यानुसार दासबोधाचा प्रसार करण्याचे कार्य आपण निष्ठेने करू. ही सध्याच्या काळाची गरज आहे. या संबंधात या उपक्रमाचे एक सहसंयोजक डॉ. व. ना. वैद्य (चाफळ) यांनी आपले विचार ‘समीक्षकाचे नवनीत’ या हस्तलिखित अंकात पुढील शब्दात व्यक्त केले आहेत.

“दासबोध हा ग्रंथ म्हणजे मृतप्राय झालेल्या महाराष्ट्राला संजीवनी प्राप्त करून देणाऱ्या समर्थाची वाङ्मयमूर्ती आहे. काळाला कलाटणी देण्याचे सामर्थ्य अशा तेजस्वी वाङ्मयात असते. शिवछत्रपतींच्या हिंदवी स्वराज्यासाठी माणसे घडविण्याचे महान् ऐतिहासिक कार्य या ग्रंथाने केले आणि आजही मुराज्य घडविण्यासाठी याच ग्रंथाचा प्रसार करण्याची जरूरी आहे.

समर्थ स्वभावतः प्रवृत्तिपर होते त्यामुळे आपण विवरण केले; ते इतरांकडून विवरवावे व आपण जो भजनमार्ग धरला तो इतरांनीही धरावा, यासाठी त्यांनी अविश्रांत व जीवपाड परिश्रम केले. गीतेतील कर्मयोगच त्यांनी स्वतःच्या जीवनात बाणविला व तोच दासबोधात विवेक, चातुर्य, राजकारण इत्यादि लक्षणांच्या रूपाने साकार झाला. हा नवा युगधर्म दासबोधातून आपल्याला शिकावयाचा आहे. नीतिमान प्रामाणिक व परोपकारी प्रपंचाच्या पायावर आपल्याला परमार्थाचा कळस चढावयाचा आहे. स्वार्थ, दंभ, दर्प, दुराभिमान इत्यादि आसुरी संपत्तीला दासबोध अभ्यासकांच्या जीवनात स्थान नाही. दैवी संपत्तीच्या विवेक, वैराग्य, प्रत्यय व प्रबोध यांचे मार्गाने आपण जाण्याचा निर्धार करू या. आजच्या काळाची ही गरज आहे. चार वर्षांमध्ये प. दा. अ. उपक्रमाने चांगलेच बाळसे धरले असले तरी आत्मसंतुष्ट राहून चालणार नाही. समाजातील ढासळत चाललेली नीतिमूल्ये, द्वेष, मत्सर व घोर निराशेचा अंधार सभोवती दाटून राहिला आहे. दासबोधाची मशाल हाती घेऊन हा अंधार उजळून टाकण्याची युगप्रवर्तक कामगिरी नियतीने आपल्यावर सोपविली आहे; अशा निर्धाराने आपण कार्यरत राहू या. बलाढ्य, शस्त्रसंपन्न, जुलमी यावनी सत्तेविरुद्ध लढून महाराष्ट्राची प्राण-प्रतिष्ठा करणाऱ्या शिवछत्रपतींचे सुवर्ण सिंहासन निर्माण करणाऱ्या महामानवांचे आपण वारसदार आहोत. यशसिद्धीसाठी योगेश्वर समर्थाचा आशीर्वाद आपण मागू या.”

मा. अण्णाबुवा कालगावकर, अध्यक्ष, श्रीसमर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड यांचा संदेश

‘ श्रीमत् दासबोध : एक महान् प्रेरक शक्ती ’

स. भ. श्री. द्वा. वा. केळकर यांनी पाच वर्षांपूर्वी पत्रद्वारा-दासबोध-अभ्यास उपक्रम चालू केला; आणि तो अगदी योग्य वेळी सुरू झाला असे आज अनुभवाने वाटते. मृतप्राय राष्ट्राला जिवंत करण्याचे सामर्थ्य या लहान ग्रंथात आहे. ह्यामध्ये हरिकथा निरूपण तर आहेच, पण त्याच बरोबर मानवी जीवनमूल्याची योग्य ती कदर आहे.

श्रीसमर्थांनी आपल्यापुढे श्रीरामाचा आदर्श ठेवला. त्यांची अनन्य सेवा करून त्यांचे साक्षात् दर्शन घेतले आणि त्यांची जीवनमूल्ये स्वतःच्या परिणत अवस्थेत नेऊन जणू काय आपले चरित्रच ह्या ग्रंथात ग्रथित केले आहे. म्हणून जीवनात कसे वागावे याचा जणू धडाच या ग्रंथात आहे. प. दा. अ. उपक्रमामुळे अनेक भगिनी-बांधव यांना आपले आयुष्य योग्य पथावर कसे नेता येईल, याचा मार्ग बराचसा खुला झाला आहे. अंतर्मुखवृत्तीला प्राधान्य नसेल, तर बाहेरच्या वृत्ती आटोपणार नाहीत, त्याला अंकुश अंतर्वृत्तीचाच हवा. हा अभ्यास करावा याचे अचूक मार्गदर्शन दासबोध करतो. अंतर्मुखतेत कार्याच्या फलाचे सामर्थ्य सामावलेले आहे, हा श्रीसमर्थांचा सिद्धान्त आहे. ‘ माझे काही नाही ’ ही नम्रता दासबोधात पदोपदी आपणास दिसेल... हा दासबोधाचा विचार-गाभा आमचे ‘ प. दा. अ. ’ चे वाचक, अभ्यासार्थी, प्रचारक, संघटक, प्रयोजक आदि सर्वांना समजो आणि ती शक्ती त्यांना श्रीसमर्थकृपेने प्राप्त होवो, एवढीच प्रभू रामचंद्रांचे चरणी प्रार्थना आहे.

श्री. मारुतीबुवा मोसले, चिटणीस, ‘ श्रीसमर्थ सेवा मंडळ ’ यांचा संदेश

“ मनीं धरावें तें होतें ”

संयोजक श्री. द्वा. वा. केळकर हे पत्रद्वाराच्या माध्यमातून दासबोध अभ्यासवर्ग चालवितात, ही फार आनंदाची गोष्ट आहे. परमार्थामध्ये मोक्षमार्ग दाखविणारे श्रीगुरु आणि शिष्य हे दोघे परस्पर दूर अंतरावर असताना शक्तिपात शिक्षा देऊन परमार्थ केला जातो. अशाच प्रकारचा हा दासबोध अभ्यासवर्ग चालू आहे. अभ्यासाचे मार्गदर्शन करणारे संयोजक दूर असताना अभ्यासक्रम करून घेतला जातो, हे मोठे कौशल्यच आहे. दासबोधाच्या अभ्यासाने, चिंतनाने अभ्यासात एकरूप झालेल्या ध्येयवेड्या गुरुजींना ह्या उपक्रमात उत्तम यश येते ही ईश्वरी कृपा म्हणावी लागेल.

दासबोधाचा अभ्यास हा ‘ विवर्ता विशेषा विशेष । कळों लागे ’ ही श्रीसमर्थांची वाक्योक्ती अगदी खरी आहे. केल्याने होत आहे रे । आधी कॅलेचि पाहिजे ॥ कोणतेही लहान काम अथवा महान् कार्य मन लावून केले की, त्यात सुयश हे मिळतेच. श्रीसमर्थांचा ग्रंथराज समजण्याकरिता सतत अभ्यासच करावा, हीच एक ग्रंथ समजण्याची खरी गुरुकिल्ली आहे.

आम्ही श्रीसमर्थांचा पादुका-प्रचार-दौरा ज्या ज्या ठिकाणी घेऊन जातो, त्या त्या ठिकाणी पत्राद्वारा-अभ्यास-वर्गाचे विद्यार्थी उपस्थित असतात. दासबोध अभ्यासकांचे देशव्यापी एक विशाल जाळेच पसरलेले अनुभवास येते. महाराष्ट्रात आहेतच पण गुजराथ, मध्यप्रदेश, कर्नाटक, गोमान्तक अशा चारही प्रांतात असंख्य मंडळी आहेत. दासबोध-अभ्यास-वर्ग उत्तरोत्तर उत्कर्षस्वरूपाने चालावा, अशी सदिच्छा.

[सज्जनगड डिसेंबर १९८३ च्या अंकातून पुनर्मुद्रण]

“ क्रिया करून करवावी । बहुतांकरवी ”

‘ प. दा. अ. ’ उपक्रमाचे हे त्रीद-वाक्य वर उधृत केले आहे. व्यक्तिगत साधने इतकाच श्रीसमर्थाचा भर जनप्रबोधनावर होता.

“ विवेकें क्रिया आपुली पालटावी । अति आदरें शुद्ध क्रिया धरावी ॥ ”

यानुसार ज्यांचे वर्तन आहे, त्यांनाच इतरांना मार्गदर्शन करण्याचाही अधिकार आहे.

“ आपण करावें, करवावें । आपण विवरावें विवरवावें ।

आपण धरावें धरवावें । भजनमार्गासी ॥ ”

हा श्रीसमर्थाचा आग्रह आहे. त्यानुसार दासबोधाचा प्रसार करण्याचे कार्य आपण निष्ठेने करू. ही सध्याच्या काळाची गरज आहे. या संबंधांत या उपक्रमाचे एक सहसंयोजक डॉ. व. ना. वैद्य (चाफळ) यांनी आपले विचार ‘ समीक्षकाचे नवनीत ’ या हस्तलिखित अंकात पुढील शब्दात व्यक्त केले आहेत.

“ दासबोध हा ग्रंथ म्हणजे मृतप्राय झालेल्या महाराष्ट्राला संजीवनी प्राप्त करून देणाऱ्या समर्थाची वाङ्मयमूर्ती आहे. काळाला कलाटणी देण्याचे सामर्थ्य अशा तेजस्वी वाङ्मयात असते. शिवछत्रपतींच्या हिंदवी स्वराज्यासाठी माणसे घडविण्याचे महान् ऐतिहासिक कार्य या ग्रंथाने केले आणि आजही सुराज्य घडविण्यासाठी याच ग्रंथाचा प्रसार करण्याची जरूरी आहे.

समर्थ स्वभावतः प्रवृत्तिपर होते त्यामुळे आपण विवरण केले; ते इतरांकडून विवरवावे व आपण जो भजनमार्ग धरला तो इतरांनीही धरावा, यासाठी त्यांनी अविश्रांत व जीवपाढ परिश्रम केले. गीतेतील कर्मयोगच त्यांनी स्वतःच्या जीवनात बाणविला व तोच दासबोधात विवेक, चातुर्य, राजकारण इत्यादि लक्षणांच्या रूपाने साकार झाला. हा नवा युगधर्म दासबोधातून आपल्याला शिकावयाचा आहे. नीतिमान प्रामाणिक व परोपकारी प्रपंचाच्या पायावर आपल्याला परमार्थाचा कळस चढावयाचा आहे. स्वार्थ, दंभ, दर्प, दुराभिमान इत्यादि आसुरी संपत्तीला दासबोध अभ्यासकांच्या जीवनात स्थान नाही. दैवी संपत्तीच्या विवेक, वैराग्य, प्रत्यय व प्रबोध यांचे मार्गाने आपण जाण्याचा निर्धार करू या. आजच्या काळाची ही गरज आहे. चार वर्षांमध्ये प. दा. अ. उपक्रमाने चांगलेच बाळसे धरले असले तरी आत्मसंतुष्ट राहून चालणार नाही. समाजातील ढासळत चाललेली नीतिमूल्ये, द्वेष, मत्सर व घोर निराशेचा अंधार सभोवती दाडून राहिला आहे. दासबोधाची मशाल हाती घेऊन हा अंधार उजळून टाकण्याची युगप्रवर्तक कामगिरी नियतीने आपल्यावर सोपविली आहे; अशा निर्धाराने आपण कार्यरत राहू या. बलाढ्य, शस्त्रसंपन्न, जुलमी यावनी सत्तेविरुद्ध लढून महाराष्ट्राची प्राण-प्रतिष्ठा करणाऱ्या शिवछत्रपतींचे सुवर्ण सिंहासन निर्माण करणाऱ्या महामानवांचे आपण वारसदार आहोत. यशसिद्धीसाठी योगेश्वर समर्थाचा आशीर्वाद आपण मागू या. ”

मा. अण्णाबुवा कालगावकर, अध्यक्ष, श्रीसमर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड यांचा संदेश

‘श्रीमत् दासबोध : एक महान् प्रेरक शक्ती’

स. भ. श्री. द्वा. वा. केळकर यांनी पाच वर्षांपूर्वी पत्रद्वारा-दासबोध-अभ्यास उपक्रम चालू केला; आणि तो अगदी योग्य वेळी सुरू झाला असे आज अनुभवाने वाटते. मृतप्राय राष्ट्राला जिवंत करण्याचे सामर्थ्य या लहान ग्रंथात आहे. ह्यामध्ये हरिकथा निरूपण तर आहेच, पण त्याच बरोबर मानवी जीवनमूल्याची योग्य ती कदर आहे.

श्रीसमर्थांनी आपल्यापुढे श्रीरामाचा आदर्श ठेवला. त्यांची अनन्य सेवा करून त्यांचे साक्षात् दर्शन घेतले आणि त्यांची जीवनमूल्ये स्वतःच्या परिणत अवस्थेत नेऊन जणू काय आपले चरित्रच ह्या ग्रंथात ग्रथित केले आहे. म्हणून जीवनात कसे वागावे याचा जणू धडाच या ग्रंथात आहे. प. दा. अ. उपक्रमामुळे अनेक भगिनी-बांधव यांना आपले आयुष्य योग्य पथावर कसे नेता येईल, याचा मार्ग बराचसा खुला झाला आहे. अंतर्मुखवृत्तीला प्राधान्य नसेल, तर बाहेरच्या वृत्ती आटोपणार नाहीत, त्याला अंकुश अंतर्मुखीचाच हवा. हा अभ्यास करावा याचे अचूक मार्गदर्शन दासबोध करतो. अंतर्मुखतेत कार्याच्या फलाचे सामर्थ्य सामावलेले आहे, हा श्रीसमर्थांचा सिद्धान्त आहे. ‘माझे काही नाही’ ही नम्रता दासबोधात पदोपदी आपणास दिसेल... हा दासबोधाचा विचार-गामा आमचे ‘प. दा. अ.’ चे वाचक, अभ्यासार्थी, प्रचारक, संघटक, प्रयोजक आदि सर्वांना समजो आणि ती शक्ती त्यांना श्रीसमर्थकृपेने प्राप्त होवो, एवढीच प्रभू रामचंद्रांचे चरणी प्रार्थना आहे.

श्री. मास्तीबुवा भोसले, चिटणीस, ‘श्रीसमर्थ सेवा मंडळ’ यांचा संदेश

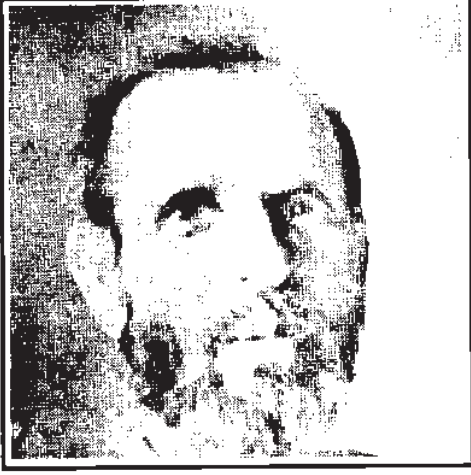
“ मनीं धरावें तें होतें ”

संयोजक श्री. द्वा. वा. केळकर हे पत्रद्वाराच्या माध्यमातून दासबोध अभ्यासवर्ग चालवितात, ही फार आनंदाची गोष्ट आहे. परमार्थामध्ये मोक्षमार्ग दाखविणारे श्रीगुरु आणि शिष्य हे दोघे परस्पर दूर अंतरावर असताना शक्तिपात दिक्षा देऊन परमार्थ केला जातो. अशाच प्रकारचा हा दासबोध अभ्यासवर्ग चालू आहे. अभ्यासाचे मार्गदर्शन करणारे संयोजक दूर असताना अभ्यासक्रम करून घेतला जातो, हे मोठे कौशल्यच आहे. दासबोधाच्या अभ्यासाने, चिंतनाने अभ्यासात एकरूप झालेल्या ध्येयवेड्या गुरुजींना ह्या उपक्रमात उत्तम यश येते ही ईश्वरी कृपा म्हणावी लागेल.

दासबोधाचा अभ्यास हा ‘विवरता विशेषा विशेष । कळों लागे’ ही श्रीसमर्थांची वाक्योक्ती अगदी खरी आहे. केल्याने होत आहे रे । आधी केल्याचे पाहिजे ॥ कोणतेही लहान काम अथवा महान् कार्य मन लावून केले की, त्यात सुयश हे मिळतेच. श्रीसमर्थांचा ग्रंथराज समजण्याकरिता संतत अभ्यासच करावा, हीच एक ग्रंथ समजण्याची खरी गुरुकिल्ली आहे.

आम्ही श्रीसमर्थांचा पादुका-प्रचार-दौरा ज्या ज्या ठिकाणी घेऊन जातो, त्या त्या ठिकाणी पत्राद्वारा-अभ्यास-वर्गाचे विद्यार्थी उपस्थित असतात. दासबोध अभ्यासकांचे देशव्यापी एक विशाल जाळेच पसरलेले अनुभव असते. महाराष्ट्रात आहेतच पण गुजरात, मध्यप्रदेश, कर्नाटक, गोमान्तक अशा चारही प्रांतात असंख्य मंडळी आहेत. दासबोध-अभ्यास-वर्ग उत्तरोत्तर उत्कर्षस्वरूपाने चालावा, अशी सदिच्छा.

[सज्जनगड डिसेंबर १९८३ च्या अंकातून पुनर्मुद्रण]

समर्थभक्त कै. नागेश वळवंत लेले
यांना आदरांजली

या पुस्तकाच्या पहिल्या आवृत्तीच्या प्रकाशनाची योजना करून कै. ना. व. तथा काकासाहेब लेले दि. २९.१.८२ रोजी नाशिक येथे स्वर्गवासी झाले.

जनकल्याण कारिणी

समर्थ रामदासकृत श्रीरामप्राथना

कल्याण करी रामराया ।

जनहित विवरी ॥१॥

तळमळ तळमळ होतचि आहे ।

हे जन हाति घरी ॥१॥

अपरावी जन चुकतचि गेले ।

तुझा तुंचि सांवरी ॥२॥

कटीण त्यावरील कटीण जाले ।

आतां न दिसे उरी ॥३॥

कोठें जावे काय करवें ।

आरंभिली वोडरी ॥४॥

दास म्हणे आम्ही केले पावलो

दवेसि नाही मरी ॥५॥

कै. काकासाहेबांनी रावळगांव, बालचंदनगर, चितळेनगर, राहुरी, गिरणा इत्यादि कारखान्यांत 'चीफ इंजिनिअर' म्हणून काम केले. माखर कारखान्यांना लागणारी मशिनरी तयार करण्याच्या 'इलेक्ट्रिक कंट्रोलर्स' या कारखान्याची सातपूर (नाशिक) येथे स्थापना केली.

माखर कारखान्यावर कामगारांचे वर्ग घेऊन त्यांना संबंधित मशिनरीचे ज्ञान दिले. तांत्रिक ज्ञान मराठी मानूभाषेन देण्याचा त्यांचा प्रयोग यशस्वी झाला. भग निर्गतराळ्या विषयावर मराठी पुस्तके प्रसिद्ध केली. 'शिक्षा आणि शिकवा' ही योजना त्यांनी प्रत्यक्षात आणली. टॅल्फोन्सजनवर या संबंधान प्रा. काकासाहेबांची मुलाखतही प्रक्षेपित झाली होती.

श्रीसमर्थ रामदासस्वामी हे काकासाहेबांचे आगध्व दैवतच होते. दासबांधाचा अभ्यास त्यांनी स्वतः केला आणि इतरांना मार्गदर्शन केले. यांत्रिक शिक्षणाप्रमाणेच अध्यात्मक्षेत्रातही 'शिक्षा आणि शिकवा' हा प्रयोग त्यांनी यशस्वी केला. स. भा. आप्या वैद्य यांच्या दासबांधे अभ्यासवंगाला ते गेले होते आणि 'पत्रद्वारा दासबांधे अभ्यास' या उपक्रमाचे ते समीक्षक होते.

कै. काकासाहेबांच्या स्मृतीला हे नम्र अभिवादन!